

ÖZET

Meşrutiyet döneminin en önemli fikir akımlardan biri de İslâmcılıktır. Genel olarak “İttihad-ı İslâm” düşüncesi çevresinde toplanan fikir adamları, bu düşünceye katkılar da sağlayarak daha da ileri gitmesi için çaba göstermişlerdir. Bu dönemde, özellikle modern İslâm düşüncesinin önderleri kabul edilen, Cemaleddin Afgani ve onun öğrencisi olan Muhammed Abduh’un belirgin etkileri görülecektir.

Bu akımın Osmanlı Devlet’indeki en önemli savunucularından biri de Eşref Edib’tir. Edib, aynı fikirde olduğu düşünce adamlarıyla bir araya gelerek, uzun bir yayın hayatına girecektir. Tezimizin konusu da budur. Eşref Edib uzun yaşamına rağmen üzerine fazla çalışma yapılmamış, daha çok arka plânda kalmış, dergileri daha ön plana çıkmıştır. Eşref Edib, dergileri zaman zaman kesintiye uğramış olsa da, ideolojisinin gücüne inanarak yoluna devam etmiştir.

Giriş bölümünde; Kaynaklar ve araştırmalar üzerine bir değerlendirme yapılmış, Eşref Edib’in ailesi, doğumu, eğitim hayatı, entelektüel çevresi hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, II. Meşrutiyet dönemi siyasi ve fikir yapısı incelenmiş, İslâmcılık düşüncesi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde; Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad ve Laiklik, Nurculuk, İslâm-Türk Ansiklopedisi üzerinde durularak, Eşref Edib’in Milli Mücadele yılları ve İstiklâl Mahkemeleri süreci anlatılmıştır. Üçüncü bölümde; Eşref Edib’in İslâm-Türk Ansiklopedisi’nde yazılarına yer verilerek, hakkında yazılan ansiklopedi maddelerinden ve tezlerden bir derleme yapılmıştır.

Umarız ki bu tez, ileride bu konu hakkında çalışma yapan araştırmacılara küçük bir ipucu sunabilsin.

ABSTRACT

Pan-Islamism is one of the most significant streams of thought in the Constitutional Monarchy Period. Generally, the intellectuals coming together around the idea of “Islam Union” (İttihad-ı İslam) strived to promote this idea by making contributions to this idea. In this period, especially Cemaleddin Afgani and Muhammed Abduh who are accepted as the leaders of Modern İslâm ideology had great influences.

Another important advocate of this movement was Eşref Edip in the Ottoman Empire and then in the Turkish Republic. Edib, would get together with the intellectuals that he fell into line with and begin his long publishing life, which constitutes the topic of this dissertation. Eşref Edib, despite his long life, is an intellectual who took a backseat and who was not studied thoroughly. His publishings come into prominence more than he did. However, although his magazines discontinued sometimes, he proceeded on his way believing in the strength of his ideology.

In the introduction of the dissertation, an evaluation of references and surveys takes place, in addition some information is given about Eşref Edip’s family, his birth, education life and his intellectual environment. In the first chapter; the political and ideological structure in the II.Period of Constitutional Monarchy is analysed and the idea of Islamism is dwelled upon. In the second chapter; “Sırat-ı Müstakim”, “Sebilürreşad”, “Sebilürreşad” and Secularism”, “Nurculuk”, the Encyclopedia of Islam-Turk(İslâm-Türk Ansiklopedisi) are looked through and the War of Independence years of Eşref Edip and the Independence Tribunals are reviewed. In the third chapter; You could find a collection from other disstertations and encyclopedia entries about Eşref Edib and the entries in the Encyclopedia of Islam-Turk (İslâm-Türk Ansiklopedisi) which was written by him.

Hopefully, this dissertation would present a small hint for the researchers that would study this topic in the future.

KİŞİSEL KABUL/AÇIKLAMA

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Eşref Edip Fergan’ın Hayatı ve Türk Basın Tarihindeki Yeri” çalışmamı ilmî ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazdığımı ve faydalandığım eserlerin bibliyografyada gösterdiklerimden ibaret olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir, bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.

05.01.2011

İsmail ÇAKMAK

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
KİŞİSEL KABUL/AÇIKLAMA	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
ÖN SÖZ.....	vi
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ	1
A) KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR HAKKINDA	1
1- <i>Hatırat</i>	1
2- <i>Dergiler</i>	1
3- <i>Kitaplar</i>	2
3- <i>Araştırmalar</i>	2
BİRİNCİ BÖLÜM	4
D) İKİNCİ MEŞRUTİYET	4
A) BİRİNCİ MEŞRUTİYETİN GERİDE BIRAKTIKLARI	4
B) İKİNCİ MEŞRUTİYETİ HAZIRLAYAN SEBEPLER.....	5
1) <i>Muhالیf Bir Grup: Jön Türkler</i>	6
2) <i>İttihat ve Terakki Örgütlenmesi</i>	8
3) <i>İkinci Meşrutiyet'in İlanı</i>	10
4) <i>Sansürlü Yıllardan İkinci Meşrutiyet Basınına</i>	12
5) <i>İkinci Meşrutiyet Öncesi ve Sonrasında Bir Fikir Pratiği: İslamcılık</i>	16
6) <i>İslâm ve Osmanlı Dünyası Neden Geri Kaldı?</i>	18
II) EŞREF EDİB'İN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ENTELEKTÜEL ÇEVRESİ	23
A) AİLESİ, EĞİTİM HAYATI VE ŞAHSİYETİ.....	23
1) <i>Doğumu ve Ailesi</i>	23
2) <i>Eğitim Hayatı</i>	23
3) <i>Şahsiyeti</i>	24
4) <i>Entelektüel Çevresi</i>	25
İKİNCİ BÖLÜM.....	27
D) İSLAMCI BİR AYDININ FİKİR MÜCADELESİ; BASIN TARİHİNDE UZUN BİR SOLUK.....	27
A) SIRAT-I MÜSTAKİM.....	27

B) SEBİLÜRREŞAD	30
1) <i>Sebillürreşad'ın Umumî Özellikleri</i>	34
2) <i>Milli Mücadele' de Sebillüreşad'ın Fikir Mücahidleri: Eşref Edib ve Mehmed Akif</i>	36
3) <i>Eşref Edib İstiklâl Mahkemelerinde</i>	39
4) <i>Bir Hatırat Satırlarında Acının Soğuk Yüzü</i>	43
C) MUHALİF BİR ANSİKLOPEDİ: İSLÂM-TÜRK ANSİKLOPEDİSİ (MUHİTÜLMAARİF) VE MECMUASI	52
D) 1940'LARDA BİR SÖYLEM: HÜMANİZM.....	61
E) BİR DİRİLİŞ: SEBİLLÜRREŞAD	65
1) <i>Sebillürreşad ve Laiklik</i>	66
F) EŞREF EDİB, SAİD NURSİ VE NURCULUK	70
G) KARA KİTAP, KARA TALİH VE UZUN BİR ÖMRÜN SONU	73
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	74
I) EŞREF EDİB'İN YAZDIKLARI, HAKKINDA YAZILANLAR.....	74
A) KİTAPLARI	HATA! YER İŞARETİ TANIMLANMAMIŞ.
B) EŞREF EDİB'İN İSLÂM-TÜRK ANSİKLOPEDİSİ (MUHİTÜLMAARİF) MECMUASINDAKİ YAZILARI.....	75
C) HAKKINDAKİ ANSİKLOPEDİ MADDELERİ VE TEZLER	78
1) <i>Ansiklopedi Maddeleri</i>	78
2) <i>Tezler</i>	79
SONUÇ.....	80
BİBLİYOGRAFYA	82
A- KİTAPLAR.....	82
B- MAKALELER.....	85
C- TEZLER	86
EKLER.....	88

ÖNSÖZ

Fikirlerin tezahürünü şahsiyetler üzerinden tetkik etmek, keyifli fakat bir o kadar da yorucu bir şey. Hele üzerine çalışma yaptığımız insan hakkında bilgiler sınırlıysa, bu işin çetinliğini bir kat artırmaya yetiyor. Eşref Edib'i çalışmaya başladığım ilk zamanlar, fazla bilgi ve belge bulma umudu-uzun yaşamasıyla bağlantılı-içimi biraz olsun rahatlatmaya yetiyordu. Fakat çalışma ilerleyince durumun pek öyle olmadığını ve Eşref Edib'in biraz silik bir sima olarak basın tarihinde yer ettiğini anladım. Bugüne kadar hakkında gelişkin olarak sadece üç beş makalenin yazılmış olması da bir argüman teşkil ediyordu.

Tabii ki eldeki veriler, çalışmanın metodunu belirlemeye başlamıştı aslında. Eşref Edib hakkında tümevarımsal bir metot kullandığımı söyleyebilirim. Bir anlamda kırıntıları bir araya getirerek, bütüne dönüştürmeye çalıştım. Bunu yaparken de basın hayatını ihmal etmedim. Ama bu durum uzun yaşamının yarım asrını basına/fikre adayan biri için çok da kolay olmadı bu. İslâmcı olması ve bu muhite olan ciddi sempatisi de, basın hayatını etkileyen faktörlerden biridir. Dergilerinde, Kendi çok ön plânda olmasa bile, sağlam bir entelektüel çevre fikri istikrar sorununu tehlikeye düşürmemiştir.

Eşref Edib, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini yaşamış, temelde “İslâmcı” kimliğinden asla ayrılmamıştır. Ayrıca Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad dergilerinde zamansal kırılmalar olsa da, düşünsel kırılmaları yaşanmamıştır. Batı fikri dayanak noktası alınarak tezahür eden ithal fikirlere karşı ısrarla İslâm'ın rasyonelliği tezi savunulmuştur. Tabii ki dönem şartları tahayyül edildiğinde, muhit çatışmasının olduğu açıkça ortadadır. Fakat bazı yazarlar, bu durumu rasyonellikten ziyade bir şeriat özlemi olarak değerlendirmişlerdir. Hatta bu olay “Akif-Fikret” çatışmasında daha da derinleşmiştir.

Milli Mücadele yıllarında, Sebilürreşad manevi bütünlüğün temsili olmuştur adeta. Eşref Edib ve Mehmed Akif dönem şartlarına meydan okuyarak neredeyse şehir şehir dolaşmış, halkın yes'e düşmesini engellemişlerdir. Mehmed Akif'in camilerde

verdiği vaazlar, Eşref Edib tarafından kayda geçirilmek suretiyle, Sebilürreşad'da yayımlanmasını müteakib halka dağıtılmıştır.

Cumhuriyet yıllarına gelindiğinde ise dergide din, siyaset, laiklik konularına ağırlık verilmiş, dönem iktidarlarının laiklik anlayışı ciddi anlamda tenkid edilmiştir. Ayrıca bu dönemde Misyonerlik, Yahudilik, Masonluk, Farmasonluk konuları da işlenmiştir. Sebilürreşad'ın yayımına son vermesiyle de Türk Basın Tarihi'nden parlak bir yıldız daha kaymış olacaktır.

Her şey külliyen düşünüldüğünde Eşref Edib'in mizaç olarak mücadeleci ve ısrarcı yapıya sahip olduğu hemen anlaşılacaktır. Her ne kadar Sebilürreşad ismi Mehmed Akif'le anılsa da “*gizli adam*” Eşref Edib'tir. Yani “Bir adamın işi ön plana çıktığı zaman, kendisi geri planda kalmalıdır” şîârı O'nu çok daha iyi tanımlamaktadır. Ayrıca Eşref Edib, soyadı kanununda Fergan soyadını almışsa da görebildiğim yazılarında ve kitaplarında bu soyadını kullanmamıştır.

Bu çalışma da yardımını esirgemeyen kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim Gök'e, maddî ve manevî olarak yanımda olan, bir iyilik timsali, mümtaz şahsiyet Ercihan Çakmak'a, bazı noktalarda zihnime bilgece bir ışık yakan Prof. Dr. Kurtuluş Kayalı'ya, tezlerin bulunmasında emeğini esirgemeyen İsmail Sözer'e, yazdıklarımı son olarak gözden geçiren arkadaşım Mustafa Kaya ve Mehmet Gökhan Yeşiloğlu'na müteşekkirim.

İsmail ÇAKMAK

Ankara–2011

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
CA	: Cumhuriyet Ansiklopedisi
Çev.	:Çeviren
Haz.	:Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İSAM	: İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası
MTSD	: Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce
TCTA	: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi
TA	: Türkler Ansiklopedisi
TDİ	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
YDD	: Yurt ve Dünya Dergisi
Yay.	: Yayınları
S.	: Sayı
s.	:Sayfa
SR	: Sebilürreşad
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ty.	: Tarih Yok
yaz.	: Yazan
YLT	:Yüksek Lisans Tezi

GİRİŞ

A) KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR HAKKINDA

1-Hatırat

Eşref Edib, hayatını matbuata adanmış bir düşünce adamıdır. Tabiri amiyane olacak ama bunun bedelini fazlasıyla ödemiştir. Bunu da en teferruatıyla hatıratından öğreniyoruz. Belki de bir düşünce adamının derin kederlerini anlamak, anlamlandırmak için yapılacak en iyi şey, kelâmları hissederek okumaktır.

Eşref Edib, Sebilürreşad dergisini çıkardığı dönemde Şeyh Said isyanı bahane edilerek tutuklanmış, seksen yedi gün muhakeme edilmiş, sonunda dergisini kapatması şartıyla serbest bırakılmıştır. Bu yargılama süreci onu çok etkilemiş, geçen günlerini neredeyse satır satır yazmıştır. Bu yargılama aşamasının uzaması, her gün yaşanan stres, hayatların üç beş tane adamın dudakları arasında olması, çok çetin günlerin habercisi olmuştur. Eşref Edib'in hatırat arasında, ara ara yazdıkları "felsefik bir söylem"i andırmaktadır adeta. Bu söylemlerden etkilenmemek de elde değil. Böyle bir hatıratı önemli kılan başka bir sebep ise, dönemin şartları ve halet-i ruhiyesi hakkında çok detaylı bilgiler vermesidir.

Eşref Edib, bu hatıratını hemen yayımlamamış, Aralık 1958'den başlayarak, Mayıs 1963'te biten yazı dizisi halinde ikinci dönem Sebilürreşad'da yayımlamıştır. Bunu belki de dönemin şartlarına bağlamak lazım. Daha sonra bu yazılar Fahrettin Gün tarafından bir araya getirilerek kitap halinde yayımlanmıştır.

2- Dergiler

Bir dönem devlet politikası olmuş İslâmcılık akımının gelişimine katkıda bulunacak çok fazla kelâm edilmiştir. Bu anlayış, sadece teorik çerçevede kalmamış, fikir pratikleri olarak da devam etmiştir. Bunu da en iyi Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad dergilerinde görmekteyiz. Daha çok entelektüel kesime hitap eden bu

dergiler, Cemaleddin Afgani'nin ve Muhammed Abduh'un fikirlerinden etkilenmiştir. Çalışmamızda bu dergilerden gerekli olduğu yerlerde istifade ettik. Ama bu dergiler kadar maruf olmayan İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin yüz sayı çıkan mecmuasını inceleyerek teferruatlı bilgiler vermeye çalıştık. Ayrıca bu mecmuadaki Eşref Edib'in makalelerini derleyerek çalışmaya eklemeyi faydalı gördük. Çünkü Abdullah Ceyhan'nın çalışması Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad konusunda büyük bir boşluğu doldurmuştur. Bu yüzden Eşref Edib'in mezkûr dergilerdeki yazılarını tekrar buraya almanın uygun olmayacağını düşündük.

3-Kitaplar

Çalışma boyunca Eşref Edib'in kitabî çalışmalarını oldukça önemsedik. Konunun alakalı olduğu yerlerde, kitaplarından alıntılar yaparak bazı noktaların daha iyi anlaşılması için çaba harcadık. Çalışmanın Said Nursi ve Nurculuk kısmını, kitaplarını daha ön plana çıkararak inceledik.

3- Araştırmalar

Çalışmanın ileri aşamalarında özellikle Fahrettin Gün'ün, *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din, Siyaset ve Lâiklik (1948–1954)*, *Eşref Edib (Fergan) İstiklâl Mahkemelerinde/Sebilürreşad'ın Romanı*, *Eşref Edib (Fergan)/CHP ve Din (1948–1960)* isimli çalışmaları yolumuzu aydınlattı. Özellikle biyografi kısmında, Sadık Albayrak ve Caner Arabacı'nın makalelerinden çok faydalandık. Zaman zaman başka hatıratları da kullanarak, bir bakış açısı sağlamaya çalıştık.

Esther Debus'un *Sebilürreşad/Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma* (2009) isimli çalışması, en teferruatlı kaynaklardan biri olması hasebiyle, çalışmamıza yöntem konusunda büyük katkıları oldu. Bu kitap Sebilürreşad konusunda yazılmış son dönemin en önemli kaynakları arasındadır.

Mustafa Gündüz'ün *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları/İçtihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler* (2007) kitabı bu konuda yazılmış “yerel” bir çalışması olmasından dolayı ehemmiyetli olduğunu düşünerek, sık sık başvurduk. Bazı yerlerde kısmen hatalar olsa da, adeta başucu kitabımız oldu. Tabii ki yaptığı çalışma, çok teferruatlı olduğu için bu tür hataların olması gayet doğaldır. Zaten eksiksiz bir çalışmanın olmayacağına herkes kanidir sanırım.

BİRİNCİ BÖLÜM

D) İKİNCİ MEŞRUTİYET

A) BİRİNCİ MEŞRUTİYETİN GERİDE BIRAKTIKLARI

1876'da ilân edilen Kanuni Esasî getirdiği kural ve kurumlar bakımından, gerçek anlamda meşruti bir yapı kuramamış, daha çok halife-sultanın haklarını halka ve meclise karşı korumuştur. Buna karşın onun, tabandan gelen baskılar sonucu kabul edilen bir anayasa ve imparatorluğun da ilk anayasası olması önemliydi. Bu açıdan eksik de olsa bir insan hakları listesi getirmesi ve parlamento deneyini başlatması bakımından bir katkı niteliğindedir¹.

Bu bakımdan yönetime katılma ve hukuk devleti olma yolunda ciddi bir adım atılmış olunuyordu. Padişah o güne kadar tek başına kullandığı egemenlik yetkilerinin, yasama-yürütme-yargılama fonksiyonları halinde bölünmesi ve halkın temsilcileri eliyle devlet çarkının işlemesine katılmaya başlaması önemli bir yenilikti².

Kanun-i Esasî'nin bütün olumsuz ve aksak yönlerine karşın, ilk Osmanlı parlamentosunun oluşmasıyla başlayan yeni siyasal hayat, Türkiye'de bir parlamentoculuk geleneğinin yerleşmesi bakımından önemli başlangıçtı³.

Birinci Meşrutiyet deneyinin sosyal-siyasal alandaki en temel sorunu ise, çok uluslu bir imparatorlukta liberalizm ve parlamentoculuk çabalarını sürdürmenin güçlüğü idi. Daha çok özgürlük ve siyasal katılma, siyasal birliğin bozulmasına yol açmaz mıydı? Birinci Meşrutiyet'in başlıca sorunsalı ve hatta çıkmazı bu olmuştur. Bu durum İkinci Meşrutiyet'e sirayet edecektir⁴.

¹ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, I, İletişim Yay., İstanbul 1985, 22.

² Tanör, *a.g.e.*, 22.

³ Tanör, *a.g.e.*, 22.

⁴ Tanör, *a.g.e.*, 22.

B) İKİNCİ MEŞRUTİYETİ HAZIRLAYAN SEBEPLER

İkinci Meşrutiyeti yaratan ana etken, II. Abdülhamid'in rejimine karşı Jön Türklerin verdiği özgürlük ve anayasa mücadelesidir. Jön Türkler gerek memleket içinde, gerekse dışarıda birçok gizli dernek kurarak ve neşriyat yaparak mücadelelerine devam ettiler. II. Abdülhamid istibdadını yıkmak için örgütlenmeye giriştiler.

Fakat Jön Türkler, eylemciliklerini- ne kadar eylemci olmuşlarsa da- belirli bir kurama dayandırmadıkları gibi, tutarlı bir anayasal görüşten de kesin olarak yoksundular. Çünkü her şeyden önce kalabalık, türdeş bir grup değildiler ve ülkenin sorunlarına değişik açılardan bakmaktaydılar. 1848 ihtilalleriyle sarsılmış ve Avrupa'nın kazandığı sosyal bakış, onlarca meçhuldü⁵. Bu akım içinde İslâmcı görüşlerle laik düşünceler, saf batıcı eğilimlerle antiemperyalist aranımlar yan yana yaşıyordu. İktisadi görüşleri ise berrak değildi.

Jön Türk siyasal düşüncesi ise, mutlakiyete karşı çıkmak, anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını istemek, İmparatorluğun bütün halkları için Osmanlılık çerçevesi içinde özgürlük talep etmek gibi noktalarda toplanmıştır. Ana hedef "bütün Osmanlıların kardeşliği" fikrinden hareketle, imparatorluğu dış ve iç bölünmelere karşı korumaktı⁶. Bu açıdan bakılırsa, asıl amaç özgürlük değil, devletin kurtulmasıydı.

İkinci Meşrutiyet'in ilânını hızlandıran ve II. Abdülhamid'in karşısında geniş bir muhalefetin doğmasını sağlayan ana sebeplerden biri de; Türkler dışında diğer etnik ve milli grupların, Osmanlı'nın yıkılacağına dair inançları ve kendi milli hedeflerini (istiklâl, muhtariyet vs.) gerçekleştirmek için meşrutiyet rejiminin müsait siyasi-sosyal-kültürel zemini hazırlayacağına dair düşünceleridir⁷.

Muhalefeti güçlendiren ve meşrutiyet rejimini geri getirmeye iten Birinci Meşrutiyet tecrübesiydi. Zira Birinci Meşrutiyet, Genç Osmanlıların hazırladığı fikri-

⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)/Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, 1. kitap, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2001, 17-18.

⁶ Tanör, *a.g.e.*, 22.

⁷ Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", **Türkler Ansiklopedisi**, XIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 169.

siyasi zeminde, ordu-sivil ittifakıyla empoze şeklinde ilan edilmişti. İkinci Meşrutiyet'i de aynı yolla ilân etmek, Jön Türklere pekâlâ mümkün görünüyordu⁸.

İkinci Meşrutiyet'in ilânını hazırlayan ve hızlandıran önemli sebeplerden birisi de, 1907'de Selânik'te Bursalı Tahir, Talat, İsmail Canpolat, Mithat Şükrü tarafından kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve Jön Türklerin Paris şubesinin özellikle Ahmet Rıza grubunun birleşmesidir. Bu birleşme ile Abdülhamid rejiminin muhalifleri arasına silahlı güçleri elinde bulunduran Osmanlı ordusunun liberal, meşrutiyetçi, milliyetçi, hürriyetçi Türk subayları da katılmış oluyordu. Artık askeri ve sivil kanat müştereken çalışacak ve hareket edeceklerdi. Bu güç birliği ile moral kazanan Makedonya'daki Türk subayları 1908'de isyan bayrağını çekerek dağa çıkmışlar ve II. Abdülhamid'i 1908'de meşrutiyet idaresini yeniden yürürlüğe koymaya mecbur bırakmışlardı⁹.

1) Muhalif Bir Grup: Jön Türkler

1889'da İstanbul'daki Askeri Tıp Okulu'nun öğrencilerden bir grup, Osmanlı İmparatorluğu padişahı ve dünya yüzündeki Müslümanların hemen hepsinin ruhani lideri Halife II. Abdülhamid'i tahttan indirmek amacıyla bir devrimci örgüt kurdular. Jön Türk hareketinin gerçek başlangıcı sayılan bu grubun kuruluşuna ön ayak olan İbrahim Temo (ya da Ethem) adında bir Arnavut'tu. 1889 Mayıs'ında, uzun süredir düşüncelerini bildiği üç sınıf arkadaşına İshak Sükûti, Çerkez Mehmet Reşit ve Abdullah Cevdet'e, gizli bir cemiyet kurma önerisinde bulundu¹⁰.

Bu dört öğrenci, kısa zaman içinde diğer öğrencileri de çevresinde toplayarak örgütün çekirdeğini oluşturdular. Bu dörtlüye katılanlar arasında Şerafettin Mağmumî, Giritli Şefik, Cevdet Osman, Kerim Sebati, Mekkeli Sabri ve Selânikli Nazım bulunuyordu¹¹. Bu akımın özü "Osmanlı" bir yapı üzerine kurulmuş, ancak yabancı uluslarla da temas sonucu, Türk ulusçuluğu fikri de gelişmeye başlamıştır. Devletin nasıl kurtulacağı konusunda Jön Türk muhalefetini ikiye bölecektir. Başını pozitivist Ahmed Rıza Bey'in çektiği İttihat ve Terakkici kanat, seçkinlerin rolüne inanıyor,

⁸ Kodaman, "II. Meşrutiyet", TA, XIII, 169.

⁹ Kodaman, "II. Meşrutiyet", TA, XIII, 169.

¹⁰ Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli* (Çev. Nuran Yavuz), Pozitif Yay., İstanbul 2007, 32.

¹¹ Ramsaur, *a.g.e.*, 32.

devletçi ve merkezci bir politika öngörüyor, Türkleri de yönetici ve egemen duruma getirmeyi amaçlıyordu. Prens Sabahattin'in öncülük ettiği kolda ise, bölgesel özerklik, yerinden yönetim, özel teşebbüs ve yaratıcılık, bireycilik temalarına ağırlık verilmiştir¹².

İşte bu noktada Jön Türkler, entelektüel kimliklerinden ziyade pragmatizme inanan insanlar olarak önümüze çıkarlar. Bir önceki dönemin Genç Osmanlılarından farklı olarak, siyasette daha tecrübelidirler. Onlar ülkede yapılan sosyal-ekonomik reformların yanı sıra büyük güçlerin imparatorluk üzerindeki plânlarıyla da ilgilidiler¹³.

Jön Türklerin arasında Osmanlıcı¹⁴, Türkçü¹⁵, Batıcı¹⁶ eğilimlerinin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. İslâmcı cereyan da, Jön Türkler arasında taraftar bulmuştur. Bu cereyan iki nokta üzerinde tetkik edilmelidir: Hilafet ve İttihad-ı İslâm (Panislamizm). İttihad-ı İslâm üzerinde duracak olursak, bu ibarenin ilk kullanımı ve bu fikrin temellerini atan yazı, Hürriyet gazetesinin 10 Mayıs 1869 tarihli nüshasında zuhur etmiştir¹⁷. Bazı yazarlar da bu fikrin başlangıcı için 1872 tarihini göstermiştir¹⁸.

Bu noktadan bakıldığında, Jön Türkler içinde İttihatçı grup ağır basmış, bunlar 1907'de Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine katılmışlardır. 29 Aralık 1907'de Paris'te toplanan 2. Jön Türk Kongresi, bütün siyasi eğilimleri ve çeşitli milliyetlerin temsilcilerini bir araya getirerek ciddi bir birlik havası yaratmış; Kongre'de II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve parlamentolu düzene geçilmesi yolunda karar alınmıştır¹⁹.

¹² Tanör, "Anayasal Gelişmelere", **TCTA**, I, 23.

¹³ Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda/İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları* (Çev. Mehmet Tuncel), Etkileşim Yay., İstanbul 2006, 59.

¹⁴ Bkz. Şükrü Hanioğlu, "Osmanlıcılık", **TCTA**, V, İletişim Yay., İstanbul 1985, 1389-1393.

¹⁵ Bkz. Şükrü Hanioğlu, "Türkçülük", **TCTA**, V, 1394-1399.

¹⁶ Bkz. Şükrü Hanioğlu, "Batıcılık", **TCTA**, V, 1382-1388.

¹⁷ Mümtaz'er Türköne, *Siyasi Bir İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 1991, 204.

¹⁸ İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslamcılık Tartışmaları", **TCTA**, V, 1408.

¹⁹ Tanör, "Anayasal Gelişmelere", **TCTA**, I, 23.

2) İttihat ve Terakki Örgütlenmesi

Sonradan “İttihat ve Terakki” olarak anılacak olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti özellikle diğer devrimci örgütlerin ve o dönemde Orta Doğu’da yoğun olarak faaliyet gösteren mason localarına özgü ayinle ilgili ve uygulamaların etkisiyle, baştan itibaren hücresel ve hiyerarşik bir yapıda kuruldu. Dikkatle incelenen adaylar, gizli evlerde gözleri bağlandığı, tabanca, bıçak ve Kur’ân’a el basmak suretiyle yeminler edildiği karmaşık törenlerle Cemiyete adım atıyorlardı. Hainlerin bulunup amansızca öldürüleceği açıkça ifade ediliyordu. Dine, ırka bakılmaksızın bütün Osmanlı tebaası örgüte katılma hakkına sahipti²⁰.

Üyeler, bazı özerklikleri olan mason localarında ya da harekete sempati duyan Rumların evlerinde sık sık bir araya geliyorlardı (Bu dönemde Rumların tümü Yunanistan ile birleşmeye sıcak bakmıyordu. Slav ilerleyişine ancak reform süreci tamamlanmış bir Osmanlı Devleti’nin karşı koyabileceğine inanan bazıları, reform aracılığıyla Osmanlı Devleti’nin Helenleşmesini arzuluyordu)²¹.

Cemiyet, XIX. yüzyılda özgürlük ve bağımsızlık için batının çeşitli memleketlerinde kurulmuş ve savaşmış olan gizli cemiyetlerin yapılarını incelemişti. İtalyan Birliği’nin kazanılmasında büyük rol oynayan, “Carbonari Cemiyeti”nin gizli çalışma usullerini beğeniyorlardı²².

Sonuç olarak, köylerden kasabalara kadar devletin bütün kurumlarına sızabilecek biçimde tasarlanan İttihat ve Terakki Cemiyeti, özellikle Edirne’de ve Selanik’te bulunan 2. ve 3. Ordunun ve deniz kuvvetlerinin subayları arasında hızla yayıldı. Cemiyetin kurucu üyeleri arasında Talat, Mithat Şükrü, İsmail Canbolat; ilk

²⁰ A. L. Macfie, *Osmanlı’nın Son Yılları (1908–1923)*, (Çev. Damla Acar-Funda Sosyal), Kitapevi Yay., İstanbul 2003, 34-35.

²¹ Macfie, *a.g.e.*, 35.

²² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi/İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, IX, TTK Yay., Ankara 1996, 11.

üyeleri arasında Kazım Karabekir, Süleyman Askeri ve Enver bulunuyordu²³. Kazım Karabekir'e göre İttihat ve Terakki Cemiyetini zaruretler doğurmuştu²⁴.

1908 Anayasası'nın ilânı sırasında, Selânik şubesinin üye sayısı 319 subay ve 186 sivil olmak üzere 505 kişiye ulaşmıştı. Kazım, Enver ve diğerleri tarafından kurulan Manastır ve İstanbul şubeleri de benzer üyelik yapılarına sahipti. Hayatlarını cemiyetin amaçları uğruna feda etmeye hazır üyeler (fedailer), özel görevle atanmış bir kişinin başında bulunduğu ayrı bir bölüm oluşturuyordu²⁵.

İttihat ve Terakki'nin ivedi amaçları basit ve net biçimde ifade edilmişti: Abdülhamid'in yoz düzenine son vermek ve anayasayı yeniden yürürlüğe koymak. Bunlar sağlandıktan sonra, Cemiyetin adında da anlaşılacağı gibi, toplum “birlik (ittihat)”, ve “terakki (ilerleme)” yoluna girecek, yani “insanların birlik olması” siyasi, sosyal ve ekonomik ilerlemeyi hızlandıracaktı. Bu yolla, yalnızca Müslümanlar için değil, Hıristiyan azınlıklar için de özgürlük, eşitlik, adalet yolu açılacaktı²⁶.

İttihat ve Terakki'nin amaçları ve hedefleri konusunda uzlaşma sağlanmış, ancak bu amaçlara ve hedeflere hangi yollardan ulaşılacağı konusunda uzlaşma sağlanamamıştır. Batıcı olarak adlandırılan grup, Osmanlı Devleti'nin sürmesi için Batı medeniyetinin ve değerlerinin olduğu gibi benimsenmesi taraftarıydı. İslâmcı olarak tanımlanan grup ise, Batının bilimini ve teknolojisini benimsemekte bir sakınca görmüyor, ancak İslâm dininin zaten rasyonel bir yapıya sahip olduğunu savunarak, Batıdan laiklik, liberalizm ve milliyetçilik gibi kavramların ithalini kabul edilemez buluyordu. Yani İslâmcılara göre çözüm İslâmın etkisinin azaltılmasında değil, artırılmasında yatıyordu. Türkçüler de Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesi için Batı değerlerinin hemen hemen bütünüyle benimsenmesi gerektiğine inanıyorlardı²⁷.

1908 'e doğru gelindiğinde, sınırlar içindeki hoşnutsuzluk artık devletin baş edemeyeceği hale gelecektir. 1903'te Makedonya ayaklanması, huzuru kaçırmış,

²³ Macfie, *a.g.e.*, 35.

²⁴ Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896–1909)*, (Yay. Haz. Faruk ve Emel Özerengin), İstanbul 1982, 25.

²⁵ Macfie, *a.g.e.*, 35.

²⁶ Macfie, *a.g.e.*, 36.

²⁷ Macfie, *a.g.e.*, 36-37.

1906'dan itibaren de ağır olan-asıl nedeni haksızlık- vergilerden de Anadolu'nun huzuru kaçacaktır²⁸. İşte bu olaylar 1908'de olacak devrimin ayak sesleridir.

3) İkinci Meşrutiyet'in İlânı

1908 başlarında Makedonya meselesi yüzünden Balkanlarda siyasi hava iyice bozulmuş ve gerginleşmişti. Avusturya, Rusya, İtalya Balkanlarda nüfuz sahası elde etmek ve üstünlük kurmak için mücadele ederken, Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Arnavutluk arasında kıyasıya menfaat kavgası ve rekabeti baş göstermişti²⁹.

Makedonya sorununu çözmeye ve Avrupalı devletleri işin dışında tutmada Abdülhamid yönetiminin güçsüzlüğü, Balkanlardaki karışıklıkları bastırmakla yükümlü subaylar tarafından endişeyle izleniyordu³⁰.

Tam bu sırada 9-10 Haziran 1908'de İngiliz Kralı III. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Reval görüşmeleri gerçekleşti. Bu görüşmenin hemen arkasından, Rusya ve İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma ve parçalama konusunda anlaşmaları, dolayısıyla Rumeli'de Osmanlı'nın sonunun geldiği şeklinde yorumlar ortaya çıktı³¹.

II. Abdülhamid'in istibdad rejiminin ve Panislamist politikasını o zamana kadar rakip olan Rusya ve İngiltere'yi birbirine yaklaştırmış olması da kuvvetle muhtemeldi. 1908 Reval buluşmasıyla, İngiliz-Rus rekabeti eksenine dayandırılan Abdülhamid'in dış politikası iflas etmiş bulunuyordu. Padişahın ve Bab-ı Âli'nin yapacak fazla bir şeyi yoktu³².

İşte bu tehlike ve çözümsüz durum İttihat ve Terakki yöneticilerini ve Türk subaylarını harekete geçirdi. Onlara göre en hızlı ve kestirme çözüm II. Abdülhamid rejimine son vermek, Meşrutiyeti ilân etmek ve Kanuni Esasî'yi uygulamaktı. Ancak bu çözüm şekli İngiltere'yi Rusya ile işbirliğinden vazgeçirebilir ve Osmanlı

²⁸ Aykut Kansu, "Dünden Bugüne 1908 Devrimi", *Toplumsal Tarih*, Temmuz 1995, S.55, 5-6.

²⁹ Kodaman, "II. Meşrutiyet", *TA*, XIII, 170.

³⁰ Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II/XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa* (Çev. Server Tanilli), Adam Yay., İstanbul 1999, 212.

³¹ Kodaman, "II. Meşrutiyet", *TA*, XIII, 170; Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1993, 332.

³² Kodaman, "II. Meşrutiyet", *TA*, XIII, 170.

³² Kodaman, "II. Meşrutiyet", *TA*, XIII, 170.

İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya sevk ederek, Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti'nin lehine çevirebilirdi³³.

Bütün bunları kendine haklı bir sebep gibi gösteren İttihat ve Terakki Cemiyeti, Manastır sokaklarına beyannameler asarak anayasa ve hürriyet rejiminin kurulmasını istemeye başladı. 23 Temmuz 1908 tarihinde Binbaşı Vehip Bey'in söyleviyle İttihat ve Terakki Cemiyeti "Meşrutiyeti" kendiliğinden ilân etmiş oldu. Bu eylemler II. Abdülhamid'i anayasayı yürürlüğe koymak zorunda bıraktı. Böylece 1876 Anayasası tekrar yürürlüğe tekrar konuldu. 23/24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet tekrar ilân edildi³⁴.

Meşrutiyetçiler, Kanuni Esasî'nin tekrar yürürlüğe girmesiyle, parlamentonun yeniden toplanması suretiyle, Osmanlı'nın derhal kurtulacağına, asırlık ıslahatın kuvveden fiile çıkacağına, siyasi ıslahatın sosyal ıslahatı gerçekleştireceğine inanmaktaydılar. Fakat çok geçmeden derin bir dehşet içinde görülmüştür ki, yabancı baskısı, sömürücü kapitülasyonlar halinde, yerli yerinde kalmıştır. Özellikle dışardan gelen politik baskı daha da ağır basmaya başlamış, ülkeden ayrılma cereyanları devam etmiştir. Büyük kitle, gene cahil, fakirdir. Bu unsurlarla bir meşrutiyet sistemi kurmak muhaldir³⁵.

İkinci Meşrutiyet rejimi birincisinden daha uzun sürdü; fakat o da acı, hayal kırıklığı ve başarısızlık ile sona erdi. İçeride ve dışarıda tehlikeler ve güçlükler pek büyüktü; Meşrutiyetin savunucuları pek az, pek zayıf, pek yeteneksiz idiler. Anayasa yürürlükte kalmış ve seçimler yine yapılmış olmakla beraber, rejim, genç Türk liderlerinin, ancak 1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sona eren, bir çeşit askeri oligarşi halinde dejenere oldu³⁶.

³³ Kodaman, "II. Meşrutiyet", **TA**, XIII, 170.

³⁴ Necdet Hayta-Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri/XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar*, Gazi Kitabevi, Ankara 2003, 196.

³⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, 41.

³⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev. Metin Kıratlı), TTK Yay., 8. Baskı, Ankara 2000, 210.

Kimi tarihçilere göre, Meşrutiyeti padişah -kendi rızasıyla-daha makul ve devlete daha yararlı bir şekilde, bizzat kendisi ilan ederek yürürlüğü koymasına daha yararlı olacaktı³⁷.

4) Sansürlü Yıllardan İkinci Meşrutiyet Basımına

Basın hürriyetinin çok kısa sürmüş olan bahar havası, Mebuslar Meclisinin kapatılması üzerine sona ermiş ve basın üzerine koyu bir zulmet perdesi örülmüştür. Abdülhamid Kanuni Esasî'yi ilan ettiği ve Mebuslar Meclisini açtığı için millet tarafından sevilir ve alkışlanıyordu. Basında lehinde, yazılar çıkıyor ve göklere çıkarılıyordu. Fakat Osmanlı-Rus Harbinin felaketleri başlayıp çorap söküğü gibi devam edince aynı millet, aynı matbuat felaketlerden sorumlu olanları araştırmaya başladı. Başa gelen felaketlerden elbette millet değil, Meclis değil, fakat hükümet sorumlu idi. II. Abdülhamid kendisini sorumlular arasında gördüğü, fakat bu sorumluluğu da kabul etmek istemediği için Meşrutiyetçi fikirlerini bir tarafa bırakıp istibdatçı fikirlere sarıldı³⁸.

Abdülhamid şahısların hareketlerini kontrol etmek için hafiyelik teşkilatını kurarken, fikirlerini kontrol etmek için de devrinin başlıca özelliklerinden birine teşkil etmiş olan sansür teşkilatını meydana getirmiştir³⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, basılacak kitap ve broşürlerle meşgul olmak üzere Maarif Nezaretinde 74 üyeden kurulan bir teftiş ve muayene heyeti ile 18 kişiden ve üyeden kurulan bir teftiş ve irade ile kurulan bir (Tetkiki müellefat) komisyonu kurulmuştur. Bastırılacak eserler ilkin komisyon tarafından tetkik edilip basılıp basılmayacağı karar altına alınmaktadır. Basılmasına, şartsız veya şarta bağlı olarak bu komisyon tarafından karar verilen eserler, basıldıktan sonra ikinci komisyonca şartlar yerine getirilip getirilmediği bakımından tekrar tetkik edilmektedir⁴⁰.

³⁷ Yılmaz Öztuna, *II. Abdülhamid/Zamanı ve Şahsiyeti*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2008, 122.

³⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi/Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, VIII, TTK, Ankara 1988, 411.

³⁹ Karal, *a.g.e.*, 412.

⁴⁰ Karal, *a.g.e.*, 412.

Teftiş ve muayene komisyonunun ikinci bir vazifesi de yabancı memleketlerden gelen kitapları, gümrüklerde tetkik edip Türkiye'ye girip girmeyecekleri konusunda karar vermektir.

Söz konusu heyetlerce, neşriyat nizamnamesince, bazı kelimelerin kullanımı yasak edilmiştir. Bunlar: Vatan, hürriyet, meşrutiyet, grev, suikast, ihtilâl, anarşi, sosyalizm, dinamit, kargaşalık, hâl, Makedonya, Girit, Kıbrıs, Yıldız, Murat vs. Ayrıca bu dönemde, kitaplar da sansürlenmiştir. Padişah'ın emriyle Ahmet Mithat Efendiye yazdırılmış olan Üss-ü İnkılâp ile tarihi, içtimai mütalaaları ihtiva eden Kâtip Çelebi'nin Mizanü'l Hakkı ve Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Akvamü'l Mesalik'i ve Mukaddimesinin Türkçeye tercümesi zararlı görüldüğü gibi, Cevdet Paşa'nın Kısas-ı Enbiyası da zararlı kitaplardan sayılmıştır⁴¹.

Bu dönemde Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, konferanslar verilmesi, ilmî cemiyetler kurulması, Türk ve Müslüman talebenin İstanbul'daki yabancı okullarına devam etmesi yasaklanmıştır⁴².

İkinci Meşrutiyet dönemi birçok değişimi meydana getirdiği gibi, basın hayatı da bundan etkilenmiştir. İstanbul'un başlıca gazeteleri olan İkdam, Sabah, Tercümanı Hakikat, 11 Temmuz 1908'de ilk defa sansürsüz olarak yayın yapmıştır⁴³.

İttihat ve Terakki'nin merkezi Selanik'te olmasına rağmen, İkinci Meşrutiyet döneminin ilk gazetesi 14 Temmuz'da şopoğraf ile çıkarılmaya başlayan "Neyyiri Hakikat"tir. Böylelikle Manastır, hürriyet öncülüğünün yanında basın öncülüğünü de ele almıştır⁴⁴.

⁴¹ Karal, *a.g.e.*, 413-414.

⁴² Karal, *a.g.e.*, 414.

⁴³ Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi/Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, 1. kitap, Yeni Adım Matbaası, ty., 166.

⁴⁴ Oral, *a.g.e.*, 166.

Hatta hürriyetin ilânı ilk önce Paris’te duyulmuş, bu durum İttihat ve Terakkicileri sevindirmiştir. Ahmet Rıza kaleme, kâğıda sarılarak Abdülhamid’e bir mektup yazarak, yaptıkları proje dâhilinde “matbuatın serbestini” istemiştir⁴⁵.

II. Abdülhamid’in, meclisin tekrar açılacağını ilân ettiği fermanı yayımlamasının hemen ardından bir araya gelen gazeteciler, yaptıkları toplantı sonucu bir meslek örgütünün kurulmasına karar vererek 17 Temmuz 1908’de Matbuat-ı Osmaniye Cemiyetini kurdular⁴⁶.

Öte yandan o günden itibaren artık hiçbir yazının sansüre gönderilmemesi ve devletin sansür görevlilerine kapının gösterilmesi kararı alındı. Bu eylem sansürün kaldırılmasıyla sonuçlandı. İstanbul basını kesin hürriyet duygusunun tadını çıkardı. İkinci Meşrutiyet döneminde basına egemen olan hava, özgürlüğe susamış, gülmesini ve dilediği şekilde konuşmasını unutmmuş, yapılan çeşitli haksızlıklara karşı yıllarca susmaktan bunalmış insanların coşkunu ve hatta taşkınlığı olarak yorumlanmıştır⁴⁷.

Meşrutiyet döneminin ilk haftasında ise gazete lisansı için iki yüzden fazla başvuru yapılmıştı. Halkın gazetelere olan talebi de çok yüksekti. İlk baskılar 50.000 nüshalık bir rakama ulaşmıştı. Baskı makineleri gece gündüz çalışıyordu ve bazı gazeteler kelimenin tam anlamıyla daha mürekkebi kurumadan yayıncıların elinde kapışılıyordu. 1908 ve 1909 arasındaki süreli yayınların sayısı 353’e ulaşmıştı⁴⁸.

Sahiplerinin gazetecilik, yayıncılık veya işletmecilik alanlarında hiç bilgi sahibi olmamalarından ya da pek az bilgi sahibi olmalarından ötürü bu yayınların birçoğu kısa ömürlü oluyordu. Gereken sermaye, genellikle temin edilemiyordu. Buna kâğıt sıkıntısı, teknik zorluklar ve iç çatışmalar gibi problemler de sık sık ekleniyordu. Bazı gazete sahipleri, gazeteciliği sadece o an ki siyasi rakiplerine duygusal bir saldırı aracı, demagoji imkanı veya kişisel anlaşmazlıkların taşınacağı bir arena olarak o anlarda

⁴⁵ Oral, *a.g.e.*, 167. [Mektubun tamamı kitapta yer almaktadır.]

⁴⁶ Esther Debus, *Sebilürreşâd/Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslâmcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (Çev. Atilla Dirim), Libra Yay., İstanbul 2009, 25.

⁴⁷ Debus, *a.g.e.*, 26; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul 1982, 316.

⁴⁸ Debus, *a.g.e.*, 26.

yaşanan büyük anarşinin sebebi, sansürün herhangi bir şekilde uygulanmayışının yanı sıra yazıların sonradan da herhangi bir yaptırımla karşılaşmayacağıının bilinmesiydi⁴⁹.

Temmuz 1909'da kabul edilen yeni basın kanunu, sansür yasağını onaylasa da tüm gazetelerin, yayımlanacak bilgilerin hukukî ve malî sorumluluğu altına girmesi kısıtlamasını da kabul ediyordu. Bu, bilhassa hükümdarlık sülalesine, farklı dinlere, mezheplere veya bireylere yönelik saldırı niteliği taşıyan, kamu ahlâkına ve düzenine aykırı olan, devlet güvenliğini tehlikeye düşüren ya da suç işlemeye teşvik eden makaleler için geçerliydi⁵⁰.

Pratikte ise gazeteler, basımevleri ve yayınevleri- tıpkı II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi- askeri sansür tarafından denetlenmiş, böylelikle mutlak basın özgürlüğü dönemi de ancak bir yıla kadar sürmüştü⁵¹.

Müteakib yıllarda basın ürünlerinin sayısında gözle görülür bir gerileme oldu. 1910'da 130 periyodik yayının bulunmasına karşın bu sayı, 1911'de 124'de, 1914'de 70'e düşmüştü. Ancak bu gerileme, dışarıdan gelen siyasi baskının yanı sıra yukarıda anlatılan iç etkenlerden de kaynaklanmaktaydı⁵².

Yeni basın kanunu Hükümet ya da başka bir deyişle İttihat ve Terakki Komitesi tarafından kendi amaçları için kullanılacaktı. Komite 1912 seçimlerinde basın, gösteri ve dernekler kanunu adaylarının mutlak bir zafer elde etmelerini sağlamakta kullandı. Öte yandan hükümet doğal olarak basını bir propaganda aracı olarak da kullanmaya çalışıyordu. Komite, 1913 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Edirne'nin geri alınması için bir basın kampanyası başlattı. Bu hedefe ulaşılmasından sonra genel hava o kadar iyiydi ki İttihat ve Terakki'nin, dolayısıyla da Cemal-Talat-Enver Paşa üçlüsünün iktidar talebi, ciddi bir muhalefetle karşılaşmadan kabul edildi⁵³.

1909 yılında yapılan basın kanununun iki maddesi, 1913 yılında ciddi değişikliğe uğradı, böylelikle hükümetin basına müdahale edebilmesinin önü açıldı. Artık siyasi bir

⁴⁹ Debus, *a.g.e.*, 26-27; Ahmed İhsan, *Matbuat Hatıraları*, 2 cilt 1930.

⁵⁰ Debus, *a.g.e.*, s.26-27; Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazeteciliği Tarihi ve Her Yönü ile Basın*, Ankara 1969, 264-270.

⁵¹ Debus, *a.g.e.*, 26-27.

⁵² Debus, *a.g.e.*, 27.

⁵³ Debus, *a.g.e.*, 28.

gazetenin ve derginin kurulabilmesi için “teminat akçesi” yatırması gerekiyordu ki bu, hükümet tarafından önceden “kapatılmış” olan bir gazetenin tekrar yayımlanması durumunda da geçerliydi. Öte yandan, yeniden düzenlenmiş olan 23. madde, devletin tehlikeye düşmesi durumunda, bir yargı kararı olmaksızın dilediği yayını kapatabilme yetkisini hükümete veriyordu. Bu durum basın için yeni bir kontrol mekanizmasıydı⁵⁴.

Tabii ki bu türden koşullar muhalif yayınların gelişmesine izin vermeyecekti. Üstelik Osmanlı toplumu da uysal bir basına alışmıştı. Geleneksel bir anlayışla, hükümeti kutsal bir varlık olarak görüyor ve militan basın, kamu ahlâkı ve düzeni için bir tehdit oluşturduğunu düşünüyordu. II. Meşrutiyet dönemi boyunca ne zaman huzursuzluk ve kargaşa yaşansa yurttaşlar ve hükümet siyasetçileri, bundan basını sorumlu tutma eğilimindeydiler⁵⁵.

5) İkinci Meşrutiyet Öncesi ve Sonrasında Bir Fikir Pratiği: İslâmcılık

İslâmcılık cereyanı, özelliklerini daha çok 19. yüzyıl ortalarında kazanan, Osmanlı İmparatorluğu’nun uzak çevresinde ve Hindistan’da şekillenmiş olmasına rağmen 1870’lerden itibaren imparatorluğunun merkezinde gittikçe güçlenen bir ideolojik davranış kümesine verilen addır⁵⁶.

Bu ideolojik yapının iki eksenine vardır. Bunlardan birincisi İslâmcılığı bir dünya görüşü ve hayat rehberi olarak takdim eden okumuşların ve aydınların fikirlerinden oluşmuştur. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye’de olduğu gibi İslâm kültürünün hâkim olduğu yörelerde ikinci bir İslâmcılık vardır. Oda geniş halk kitlelerinin o kadar kesin çizgilerle ifade edilmeyen, yazıya geçtiği zaman bile teorik konulardan çok bir “İslâmi Nizam” gerçekleştirmeye çalışan arayışlardır⁵⁷.

Bu süreci 17. yüzyıldan başlatmak isabetli bulunmuş, Delhili Şah Veliyyullah (1702–1762), Şeyh Halid (1776/77–1827), Abdülvehhab (1703–1792) ile bu hareket

⁵⁴ Debus, *a.g.e.*, 28.

⁵⁵ Debus, *a.g.e.*, 28.

⁵⁶ Şerif Mardin, “İslâmcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, V, İletişim Yay. İstanbul 1985, 1400.

⁵⁷ Mardin, “İslâmcılık”, *TCTA*, V, 1400.

oldukça gelişmiş, II. Abdülhamid dönemin bir devlet politikası olmuştur⁵⁸. Hatta bu konuda, dönemin İslâm reformcusu olan Cemaleddin Afgani Sultan Abdülhamid'in daveti ve Şeyh Ebülhüda'nın aracılığı ile ikinci defa⁵⁹ İstanbul'a gelmiştir (1892). Abdülhamid'in bu davette öncelikle Şeyh Cemaleddin'i kontrol altında tutmak; ikinci olarak siyasi programı için kullanmak hedefini güttüğü anlaşılmaktadır⁶⁰. Ancak Afgani'nin amacı, Türkler tarafından yönetilen Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine Arap bir halife tarafından yönetilen, bağımsız Müslüman ülkelerin oluşturduğu bir federasyon ya da konfederasyon, bir islâm "commonwealth"i oluşturmaktı⁶¹. Ama Abdülhamid, Afgani'nin Panislamizm konusunda etkili olacağı görüşünde ısrarlıydı.

Onun bu konuda ulaşmak istediği biri yakın, diğeri uzak olmak üzere iki amacı vardı. Yakın amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını korumak; uzak amacı da hilafet etrafında dünya İslâm birliğini kurmaktı. Bu nedenledir ki O, milliyet fikirlerini imparatorluk için yıkıcı ve İslâm birliği için ayırıcı görmekteydi. İngiltere'nin bu fikirleri alet olarak kullanıp İmparatorluğun çeşitli bölgelerini ateşe vermek Arabistan ve Arnavutluk'u ayaklandırmak, Suriye'yi anarşiye düşürmek istediğine de kanidir. Bu durumlara engel olmak için din birliğinin muhafazasını gerekli görmekte ve "din birliğinin yıkılması imparatorluğunda sonudur" demektedir⁶².

II. Abdülhamid İmparatorluğu kurtarmak için olsun, devletlerarası ilişkilerde olsun dış siyasette yardımcıya ihtiyacı olduğunu da anlamıştır. İslâmcılık siyasetinin zaferi için egemenlikleri altında kalabalık İslâm toplulukları olan devletler örneğin, İngiltere, Rusya, Fransa ve Avusturya ile savaşmak gerektiğinden, bu devletlerle dost olmak olanak dışı idi. Çünkü hepsi de Osmanlı İmparatorluğu'ndan büyük parçalar koparmışlardı ve koparmak niyetinde idiler. Bunlardan İngiltere, gizli açık haçlı zihniyetini temsile devam etmekte, Rusya panslavizm perdesi altında Balkanlara, Karadeniz'e ve Boğazlara hâkim olduktan sonra Akdeniz'e inmeyi tasarlamakta idi. Ona göre dost olacak bir devlet vardı. O da Almanya idi. Almanya ve Osmanlılar

⁵⁸ Mardin, "İslamcılık", *TCTA*, V, 1400–1401.

⁵⁹ Daha önce 1869–1871 yıllarında İstanbul'a gelmiş, 1870'de [Kasım-Aralık] Darülfünunda yaptığı konuşmadan dolayı İstanbul'dan kovulmuştur.

⁶⁰ Mümtaz'er Türköne, *Cemaleddin Afgani*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1994, 77.

⁶¹ Selin Çağlayan, *Müslüman Kardeşler'den Yeni Osmanlılar'a İslamcılık*, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara 2010, 93.

⁶² Sırrı Altınparmak, *İkinci Meşrutiyette İslâmcılık Ceryanı*, YLT, Ankara 1977, 21; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 545–546.

üstelik hudut değildir. Ayrıca, Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu ve diğer İslâm devletleri arasında bir savaş da olmamıştır⁶³.

Bu nedenledir ki, demiryolu siyasetinde Almanlara dayanmıştı. İstanbul'un demiryolları ile Bağdat, Basra ve Hicaz'a bağlanmasından ekonomik, stratejik avantajlarından başka, İslâmcılık siyaseti için umduğu avantajlar da vardı. Bu suretle hilafet merkezi ile Hindistan arasındaki mesafe kısaltılarak mevcut bağlar kuvvetlendirilmiş olacak, Hicaz demiryolu ile de bütün Müslümanlara halifenin İslâmlık ve İslâmcılık ile yakın ilgisinin münakaşa götürmez bir örneği verilmiş olacaktı⁶⁴.

Gerçektende İslâmcı siyaset II. Abdülhamid'in dindar şahsiyeti dolayısıyla ortaya çıkmış bir şey değildi. Mevcut şartlar muvacehesinde en uygun çıkış yolu olarak görüldüğü için uygulanmaya çalışılmıştı. Nitekim II. Abdülhamid devri vesikalarını bilhassa "iradeleri" bütünüyle incelendikten sonra halifelik unvanını dinî tarafı olan işlerin görülmesi sırasında daima kullandığını, ancak mülkî ve idarî işlerle ilgili durumlarda sadece padişahlığının söz konusu edildiğini söyleyebiliriz⁶⁵.

6) İslâm ve Osmanlı Dünyası Neden Geri Kaldı?

İslâmcılık akımı, İslâm ve Osmanlı İmparatorluğu'nda gördükleri gerileme durumlarının hepsini, İslâmlaşmanın, Müslümanlığa aykırı gidişin ve İslâmcı zihniyeti anlayamamanın eseri saymışlardır. Bu anormal toplum bu sebeplerin eseri ve esiri olunca onu kurtaracak çare kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Osmanlı devleti, manen ve maddeten kalkınmak, medenileşmek, eski "azamet ve satvetine (yüceliğine)" sahip olmak arzusunda ise gerçek surette İslâmiyet'e dönmelidir, İslâmlaşmalıdır⁶⁶.

Prens Mehmed Said Halim, İslâmlaşmanın en açık tariflerden birini vermiştir: "İslâmın din ve dünyayı, maddiyat ve maneviyatı kapsayan sosyal bir din olduğu kabul edildikte, İslâmlaşmak demek, İslâmın itikad, ahlâk, içtimaiyat ve siyaset sistemini

⁶³ Altınparmak, *a.g.e.*, 22.

⁶⁴ Altınparmak, *a.g.e.*, 22; Karal, *a.g.e.*, 548.

⁶⁵ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995,199.

⁶⁶ Tark Zafer Tunaya, *İslâmcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2. Baskı, İstanbul 2007, 13.

“daima zaman ve muhitin ihtiyacına en muvafık bir surette tefsir” ve bunlara uymaktır⁶⁷”.

İslâm dünyasındaki gerilemenin sebepleri pek çoktur. Bunlar iki kısımda toplanabilir: Birincisi; İslâmiyet’e değil Müslümanların atalet ve gafletlerine dayanır. Tembellik ve cehalet de buradan doğmaktadır. Zamanla Müslüman milletler İslâmiyet prensiplerinden uzaklaşmışlar ve bu bir yenilik düşmanlığı olarak kendini göstermiştir. Said Halim Paşa’ya göre gerilemenin nedeni: Müslüman milletlerin, hâlâ İslâm’dan önceki hayatlarının üzerlerinde devam eden tesirlerden kurtulamamaları ve bu milletler yeni bir medeniyet ile istikbâllerini kazanmak için mazilerinden ne gibi şeyleri unutmak ve feda etmek icap ettiğini takdir edememeleridir. Bu noksanlık ise din hükümlerinin yanlış anlaşılıp tatbik edilmesinden ileri gelmektedir⁶⁸. Çünkü intisap ettikleri dinin en mühim gayesi, insanın yaradılışında bulunan tekemmül (gelişme) kabiliyetini geliştirmek ve insanları geçmişin noksan ve hatalı mirasından kurtarmaktır⁶⁹.

Müslüman milletler mütemediyen değişmekte olan zamanın zaruretlerini dikkate almamış, bu değişmeyle meydana çıkan yeni ihtiyaçların, ancak dinlerini tefsir ve tatbik etmeleriyle karşılanabileceğini anlayamamışlar, bu yüzden çöküp gitmişlerdir⁷⁰.

İkincisi ise; İslâm âlemi ile Batılı Hıristiyan milletler arasında ortaya çıkan şiddetli ve sönmez din düşmanlığıdır. İşte o sonu gelmez düşmanlıktan doğan savaşlar Müslüman milletlerin ilerlemesine ve gelişmesine gözle görülür derecede engel olmuştur. Ayrıca, bu karşılıklı nefret, Müslüman milletlerin Batı’da süratle gelişmekte olan medeniyeti tanıyıp ondan faydalanmasına da imkân bırakmamıştır⁷¹.

İslâmcı mütefekkirlerin en önde geleni aynı zamanda bir İslâm reformcusu olan Cemaleddin Afgani’nin gerilik hakkındaki fikirleri, Osmanlı İslâmcılarının fikirleri ile çakışmakla birlikte, daha şümüllü ve detaylıdır. O, İslâmiyet’in bir kuvvet olarak devam edememesinin asıl nedenlerini müminlerin sonradan İslâmiyet’in ilk doğuşu sıralarında anlaşıldığı gibi ilahi kanunu layığı ile göz önünde tutmayı terk etmiş olmalarında,

⁶⁷ Tunaya, *a.g.e.*, 13; Said Halim, *İslâmlaşmak*, Darülhilafe, 1337-1919, 5.

⁶⁸ Altınparmak, *a.g.e.*, 24; Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman, 1001 Temel Eser, İstanbul ty., 177-178.

⁶⁹ Altınparmak, *a.g.e.*, 24; Said Halim Paşa, *a.g.e.*, 178.

⁷⁰ Altınparmak, *a.g.e.*, 24; Said Halim Paşa, *a.g.e.*, 178.

⁷¹ Altınparmak, *a.g.e.*, 24; Said Halim Paşa, *a.g.e.*, 178-179.

ulemanın toplumda dini etkili bir kuvvet haline getirmeyi ihmal etmesinde, bunun da bir sonucu olarak ahlâksızlığa yol açmalarında görüyordu, Ona göre din ve dünya hakkındaki koyu bilgisizlikle beraber siyasi kuruluşların çökmüş olması, Müslümanları Avrupa'nın saldırılarına karşı koymaktan aciz bırakıyordu⁷².

İslâmcı akım, kendini açıklarken, en önce memleketin içinden de, dışından da yükselen bu eleştirilere temelini teşkil eden bir prensiple cevap vermiştir: “İslâmiyet mâni-i terakki değildir.” Bütün İslâmcılar en ufak broşürlerinden bile, evvela bu fikrin ispatı ve doğrulanması ile fikir savaşı meydanına atılmışlardır⁷³. Bu dönemlerde İslâmın devrimci, rasyonel ve sosyal yönü sürekli vurgulanmıştır.

Bir bakış açısı da kendisini “İttihad-ı İslâm” şeklindeki tezahürü ile gösterecektir. Daha önce de kısaca bahsettiğimiz bu fikri teşebbüs, 1869/70’lerde kendini göstermiş, İslâmcılar bu konuda birleşmişlerdir.

İslâmcılar, İslâm unsurunun evvela, Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde ittihadını istemektedirler. Bununla beraber, bütün İslâm kavimlerinin, büyük bir devlet halinde birleşmeleri kadar ulvî bir ideal de tasavvur etmemektedirler⁷⁴.

Fakat bugün tek müstakil devlete bile sahip olmayan bu birliğin gerçekleşmesi kolay olmayacaktır. Bu zorluğu anlamak için, birliğin kurulmadığını kısaca araştırmak faydadan hâli değildir. Evvela, milliyet, ırk gibi sebeplerden ötürü İslâmın cihanşümül yüksek mahiyetine, İslâm kardeşliğine dayanan bir kitle kurulamamıştır. Hakiki Müslümanlar, hikmet ve adalete bağlı olarak birleşirlerdi⁷⁵.

Asıl büyük engel Batı'nın, Doğu-İslâm üzerine çullanması, medeniyet koruyucusu maskesinin düşmesidir. Batı menfaat hırsı ile İslâmı ve son kalesi Osmanlı

⁷² Altınparmak, *a.g.e.*, 25; Ziaullah Khan, *Seyyid Cemaleddin Afgani*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1966, 51-52-93-248.

⁷³ Tunaya, *a.g.e.*, 15.

⁷⁴ Tunaya, *a.g.e.*, 80.

⁷⁵ Tunaya, *a.g.e.*, 80; Said Halim, *İslâmlaşmak*, Darülhilafe, 1337-1919, 31.

İmparatorluğu'nu yıkmak emelindedir. İttihad-ı İslâm bu emele karşı bir reaksiyon da sayılabilir: “Şark Şarklılarıdır.”⁷⁶

İslâmcılara göre, bu ittihadın, kısa zamanda gerçekleşmesi, fiilen başarılması imkânsızdır. İttihat evvela manevi olacaktır. Din bağı Müslümanları toplayacak, birleştirecektir. İttihat ıslahatı, maarif ve terbiye alanlarının ıslah edilmiş ve canlandırılmış müesseseleri bu birleşmede önemli rol oynayacaktır⁷⁷.

Fakat bu birliğin Müslüman fertler birliği mi, yoksa Müslüman milletler birliği mi olacağı konusu, milletler birliğinin olmasını zaruret olarak görmüştür. Müslüman milletlerden vücut bulacak birlik iki safhada gerçekleşecektir. Birinci safhada, her İslâm kavmi (ya da milleti) kendi milliyet alanında gelişmeli, yani önce kendi milliyetini idrak ederek, millet haline gelmeli, mümkün olduğu takdirde bağımsız bir devlet olarak kurulmalıdır. İkinci safhada, bütün Akvam-ı Muhammedi'ye (Müslüman kavimler) birleşmeli ve İslâm birliği vücuda getirilmelidir⁷⁸.

Daha sonraları reformcu İslâmcılık güç kazanacak, Osmanlı'da 1908 Devriminden sonra İslâmcı-yenilikçi tezi destekleyen dergiler belirmeye başlayacaktır. Bunların en çok etkisinde kaldıkları düşünür Cemaleddin Afgani'nin izleyicisi olan Muhammed Abduh'un girişimleri idi. Muhammed Abduh, Cemaleddin Afgani'nin daha İslâm devletlerinin güçlenmesiyle ilgili ortaya attığı fikirlerini bir “İslâm dini düşüncesi rönesansı” kalıbına sokmuştu. Abduh, dini ve müspet bilimlerin, aynı kaynaktan gelmelerine rağmen, her birinin kendine özgü düşünce koşulları olması açısından, birbirine paralel olarak yürütülmesi gereken iki ayrı akım olduğunu ileri sürüyordu⁷⁹.

Bu fikirlerin etkilerini II. Meşrutiyet'in en ilginç dini dergisi Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad'da görüyoruz. Dergiye yazı yazanlar arasında Eşref Edib (Yönetmen), Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzâde Ahmed Naim, Halim Sabit (Şibay), Ömer Ferit (Kam), Mehmed Akif, Şemsettin Günaltay, Ebu'lula Mardin gibi ciddi din bilginleri vardı. Dergide Abdülhamid zamanından beri görülen “tedafüi” (savunucu) İslâmcılığın

⁷⁶ Tunaya, *a.g.e.*, 81; Azmzade Refik, *İttihad-ı İslâm ve Avrupa* (Halil tercümesi), Konstantiniye 1327, 15-74.

⁷⁷ Tunaya, *a.g.e.*, 81; Azmzade Refik, *a.g.e.*, 19-76.

⁷⁸ Tunaya, *a.g.e.*, 81.

⁷⁹ Mardin, “İslâmcılık”, 1402.

yanı sıra yeni tezler de ortaya atılıyordu. Kendi dışındaki akımlarla paylaştığı fikirlerden biri, Kur'an'ın “*bütün zamanlar için konmuş, değişmez anayasa*” olduğuydu. Kur'an, toplum ve siyaset prensiplerinin ilkesi olarak devamlı şekilde bu iki alanda ortaya çıkacak örgütlenme sorunlarına cevap veren bir kaynaktı⁸⁰.

M. Şemsettin (Günaltay) gibi yazarlar, Batı'nın iktisadî ve sosyal kurumlarını almakta bir mahzur olmadığı görüşündedirler. Tunaya'ya göre, onlar, “Batılı İslâmcılığı” temsil etmektedirler. İslâm konusunda yeni fikirleri sürenlerin Batı ile ilgili görüşleri arasında en önemlilerinden biri “milliyetçilik” konusundaki tutumlarında belirir. Bu tutum bazen saklı kalır, bazen Cemaleddin Afgani'nin tesiriyle milliyetçiliği destekleyici şekilde ortaya çıkar; ancak bir yönüyle İslâmcılık akımı milliyetçilik aleyhtardır. Bu karşıtlığın hedefi, o sıralarda gelişmekte olan Türkçülüktür. Örneğin, Ahmed Naim'e göre, Türkçülük bir çeşit ırkçılıktır ve İslâm'da ırkçılık yasaktır⁸¹.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İslâmcılık-Türkçülük Rusya'daki gibi paralel bir yapı içinde gelişerek, birbirini tamamlamamıştır. Tam tersine birbirine zıt şekilde tezahür etmiştir. Hâlbuki İslâm birliğin, özel sınırlayıcı temelini teşkil etmekteydi⁸².

Diğer taraftan milliyetçiliğin pratik sorunları vardır. Buna rağmen İslâmcıların bir kısmının-örneğin Mehmed Akif'in- Osmanlı'ya dayalı milliyetçiliği inkâr edilemez. İslâmcılara göre en azından Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısı korunmalı, imkân görüldüğü oranda İslâm birliği kurulmaya çalışılmalıdır. İslâmcıların fikirleri çok etkin sonuçlar alamamıştır. İzleri daha çok din eğitimi kurumlarında yapılan reformlarla belirmiştir ve bu reformlarda ittihatçıların yardımıyla yapılmıştır⁸³.

Bundan sonra, 1909'da “İttihad-ı Muhammedi” adında bir teşekkülde ve Ziya Gökalp'in kurduğu 1914–1917 arasında çıkan “İslâm Mecmuası”nda İslâmcı akımın etkileri görülecektir.

⁸⁰ Mardin, “İslâmcılık”, **TCTA**, V, 1402.

⁸¹ Mardin, “İslâmcılık”, **TCTA**, V, 1403.

⁸² Alexander Benningsen, *Tarihte ve Bugün Türkçülük ve İslâmcılık*, (Çev. Yasin Ceylan), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Asya Afrika Araştırmaları grubu Yay., Ankara 1987, 2.

⁸³ Mardin, “İslâmcılık”, **TCTA**, V, 1403.

II) EŞREF EDİB'İN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ENTELEKTÜEL ÇEVRESİ

A) AİLESİ, EĞİTİM HAYATI VE ŞAHSİYETİ

1) Doğumu ve Ailesi

Eşref Edib, Batı Trakya'da, Selanik vilayetine bağlı bir sancağın merkezi olan ve bugün Yunanistan sınırları içinde kalan Serez'de, Türkistan muhaciri bir ailenin çocuğu olarak 1882'de dünyaya geldi⁸⁴. Babası İslâm Ağa, annesi Nefise Hanımdır.

2) Eğitim Hayatı

Sıbyan mektebini ve rüşdiye'yi Serez'de okudu. Bu arada hafızlığını tamamlayarak, Serez müftüsü İmâdüddin Efendi'den din bilgisi ve Arapça dersleri aldı⁸⁵. Bir yıl Mahkeme-i Şer'iyye kâtibi olarak çalışırken idadiyi bitirdi. Yüksek eğitim için İstanbul'a giderek, imtihanla Mekteb-i Hukuk'a kaydoldu (1902)⁸⁶. Fakat dini eğitimine ara vermemeyerek, Çemberlitaş'taki Atik Ali Paşa Camii'ndeki medrese derslerine devam etti⁸⁷. Hukuk öğrenimini tamamladıktan sonra, bu alanda doktora yaparak, hukuk doktoru oldu⁸⁸.

Hukuk mektebini okuduğu yıllarda, ilim-irfan sahibi, önemli şahsiyetlerin haftanın belirli günlerinde sohbetlerine devam ederek, kendini yetiştirmeye çalıştı⁸⁹. Bu dönemde, oda arkadaşı onu Ebu'lula Mardin⁹⁰ ile tanıştırdı. Her cuma, Ebu'lula'nın Kırkçeşmedeki konağına giderek, sohbetlerine katıldı. Dâhiliye vekili ve Ebu'lula'nın

⁸⁴Fahrettin Gün (Haz.), *Eşref Edib (Fergan) İstiklâl Mahkemelerinde/Sebilürreşad'ın Romanı*, Beyan Yay., İstanbul 2002, 13.

⁸⁵Sadık Albayrak, "Eşref Edip Fergan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XI, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995, 473.

⁸⁶Caner Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebilürreşad Üzerine", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, VI, İletişim Yay., I.Baskı, İstanbul 2004, 97.

⁸⁷Albayrak, "Eşref", **TDİ**, XI, 473.

⁸⁸İhsan Işık, "Eşref Edib", **Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi**, IV, I.Baskı, Ankara 2006, 1346.

⁸⁹Arabacı, "Eşref Edib Fergan", **MTSD**, VI, 97.

⁹⁰Bkz. biyografî için, Recai Seçkin, "Ebululâ Mardin ve Eserleri (1880–1957)", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XIII, S.2, 180–189. (Bu makalede, Ebu'lula Mardin'in bir dönem Sırat-ı Müstakim adlı dergi çıkardığından bahsedilir, fakat Eşref Edib ile olan ilişkisine hiç değinilmemiştir.)

eniştesi olan Hacı Adil Bey ve sonradan Sadrazam Hakkı Paşa ile tanıştı. Böylelikle İttihat ve Terakki'ye yakın, dini değerleri öne çıkaran bir grupta ilişki içinde oldu⁹¹.

Bu arada okuldan kendisinden önce mezun olan Ebu'lula'nın hukuk mektebindeyken düzenli tuttuğu ders notlarından da faydalandı. Çünkü o dönemde muazzam kitaplar yoktur, onun için düzenli tutulmuş defterler büyük bir kıymete sahipti⁹². Derslerde hızlı ve alencele kaydedilen notlar, sonradan düzgünce yazılmaktaydı. İşte, onun hukuk fakültesindeki hareketli geçen öğrencilik yılları, sonradan basın hayatında önemli bir yere sahip olan dergi ve kitap yayıncılığının da temeli olacaktır⁹³.

Daha 1906–1908 yıllarında bile, Ebu'lula ile Hocaları Manastırlı İsmail Hakkı'nın Ayasofya'da cuma günleri verdiği popüler vaazları yazıya döktü ve yayımladı⁹⁴. Hatta bu yazılar yayımlanmadan önce, tutulan notları, Ebu'lula ve oda arkadaşı Faik Bey'le düzelterek, daha sonra bunları bizzat Manastırlı Hoca'nın Anadoluhisarı'ndaki yalısına götürür, bizzat kendisine tashih ettirir, sonra Babîlîdeki İbrahim Hilmi Kütüphanesinin yayını olarak çıkarırdı⁹⁵. Manastırlı Hoca'nın vaazlarını daha sonra, Sırat-ı Müstakim'de “Mevaız” başlığı ile sonra da “Sebilürreşad Kütüphanesi” adı altında yayımladı⁹⁶.

3) Şahsiyeti

I. Dünya savaşı sırasında İttihat ve Terakki'nin baskılarına rağmen, önüne çıkan handikaplara aldırmandan İslâmcılık ideolojisini savunan ve bu ideolojinin gelişmesi için de büyük emeği geçen Eşref Edib için, Sebilürreşad'ın Cumhuriyet dönemi yazarlarından İsmet Tümtürk şunları söylemektedir: “*Sebilürreşad'ın bu uzun ömrü süresince Eşref Edib'in rolü ve tevazu inkâr edilemez. Eşref Edib, hadiseleri ve fikirleri daima ön plâna sürmüş ve kendini arka plânda tutmuştur. Pek az derginin yapabildiği tek şahsın çalışmasının mahsulü olduğu halde Sebilürreşad'ın sayfalarında Eşref*

⁹¹ Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 97.

⁹² Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 97.

⁹³ Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 97.

⁹⁴ Debus, *a.g.e.*, 32.

⁹⁵ Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 98.

⁹⁶ Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 98.

*Edib'in adı pek az göze çarpar*⁹⁷”. Bu yazı Eşref Edib gibi bir şahsiyeti külliye açıklamaktadır.

Ömrünün büyük kısmı sıkıntılarla geçmiş olan Eşref Edib, bunu hiç dillendirmeden yaşamış ve bir anlamda bu tür şeylerin fikirlere zarar vereceği endişesini taşımıştır. Çünkü dönemin, ehemmiyetli olan dergilerini yöneten Eşref Edib, yazılarının çoğunu imzasız yazmıştır ve bu tür yazılar da Sebilürreşad imzalıdır.

Mümtaz bir şahsiyet olan Eşref Edib, fikir hayatında yersiz münakaşaları ber taraf ederek, ideolojisini kuvvetlendirmiş ve uzun yaşamı boyunca adı gibi *edip* bir kişi olarak yaşamıştır.

4) Entelektüel Çevresi

Eşref Edib'in, hukuk mektebinden başlayan küçük çaplı yayın faaliyeti, onu daha büyük bir idealin peşinden sürükleyecektir. Bu fırsatı da, 1908'de II. Meşrutiyetin, ilânı ile bulacaktır. Bu dönemin havası, Manastırlı İsmail Hakkı'nın vaazlarına bile sirayet edecek, daha serbest dersler vermeye başlayacaktır.

Eşref Edib'in, böyle bir faaliyete girişirken, geçmiş dönem tecrübelerine güvendiğini söylemek malumu ilandan öteye gitmeyecektir. Çünkü Edib, zaten entelektüel ulema ve edebiyatçı çevrelerle ilişki kurmuştur⁹⁸. Bunlar arasında, Ebu'lula Mardin, Mardinizâde Arif Bey, Şeyhülislâm Musa Kazım, Manastırlı İsmail Hakkı Bey, Mehmet Akif, Şeyh Muhammed Abduh⁹⁹, M. Şemseddin (Günaltay), Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet, Mithat Cemal gibi mütefekkirler Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad'da fikirlerini beyan etmişler ve aynı şekilde S. Halim Paşa, Muhammed Hamdi Yazır gibi fikir ve siyaset alanında önemli şahsiyetler de Sebilürreşad'da yazılar kaleme almışlardır¹⁰⁰. Sebilürreşad'ın, dönemin en ehemmiyetli İslâmcı aydınlarıyla yayın yapması, İslâmcı gruplar içinde en entelektüel dergi olarak yorumlanmış,

⁹⁷ İsmet Tümtürk, Muhteşem İstisna, **SR**, XII, S.278, 1950, 43.

⁹⁸ Debus, *a.g.e.*, 32.

⁹⁹ Cemaleddin Afgani'nin tilmizidir, fikirleriyle dönemin İslamcı aydınlarını oldukça etkilemiştir.

¹⁰⁰ Adnan Gül, *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Dergisine Göre Batılılaşma Problemi*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, 68; Nevzad Ayazoğlu, Sebilürreşad'ın Geçirdiği Safhalar, **SR**, XII, S.276, 40.

Meşrutiyetin İslâm demokrasisine ters düşmediği, tam tersine uyuştığı şeklinde düşüncelerin oluşmasına sebep olmuştur¹⁰¹.

Özellikle Sebilürreşad'ın 1948–1966 döneminde çeşitli isimler yazmaya başlayacaktır, bunlar arasında bir kısmı süreklilik göstermese de şu isimleri sayabiliriz: Muhammed İkbâl, Peyami Safa, Ali Fuat Başgil, Adnan Menderes, Kazım Nami Duru, Tahir Olgun, Hasan Basri Çantay, Cevat Rifat Atilhan, Mümtaz Turhan, Osman Turan, İsmail Hami Danişmend, Yılmaz Öztuna. Fakat Eşref Edib, Sebilürreşad yayına hayatına girene kadar boş durmamış, 1940¹⁰² yılında İslâm-Türk Ansiklopedisi (Muhitülmaarif) çıkarmış, 1948'e kadar bu ansiklopedinin yayımına devam etmiştir. Bu faaliyetini de döneminin önemli İslamcı aydınlarından olan, İsmail Hakkı İzmirli, Ömer Rıza Doğrul, Kamil Miras ile yapmıştır¹⁰³.

Ayrıca, Eşref Edib'in, bu dönemde Diyanet Riyaseti ile de arası oldukça iyidir¹⁰⁴. Hatta Ahmed Hamdi Akseki'nin Diyanet Reisi olması mecmuadan duyurulmuş, Akseki dergide daha çok görünmeye başlayarak, sık sık yazıları yayınlanmıştır. Tabii ki bu şartlar bir arada düşünüldüğünde dergide ki istikrarı anlamak daha kolaylaşacaktır.

¹⁰¹ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), II, E Yay., İstanbul 2000, 366.

¹⁰² İlk sayı 25 Teşrinevvel 1940.

¹⁰³ Başka yazarların da yazıları mevcut ama dergi de ağırlıklı olarak bu isimler göze çarpmaktadır. Zaten Derginin son sayılarına doğru Kamil Miras Başyazar olarak mecmuada daha farklı bir konum kazanacaktır.

¹⁰⁴ Mecmua'da Ahmet Hamdi Akseki, Diyanet Reisi olana kadar, diyanet ile çok fazla bağın olduğunu söylemek yanlış olur, bu müspet ilişkiye Ahmet Hamdi Akseki'nin, Eşref Edib ile olan alakasında aramak belki daha anlamlı olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

D) İSLAMCI BİR AYDININ FİKİR MÜCADELESİ; BASIN TARİHİNDE UZUN BİR SOLUK

A) SIRAT-I MÜSTAKİM

Sırat-ı Müstakim, alt başlığında kendisini “din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmden bahis haftalık gazetedir” diye tanımlamaktadır. Ebu'lula Zeynel Abidin [Mardinizâde] ve Serezli Hafız Eşref tarafından kurulmuştur¹⁰⁵. 14 Ağustos 1324 (1908)'de yayın hayatına başlamıştır¹⁰⁶. Fakat Sırat-ı Müstakim 182 sayısı (son sayısı 16 Şubat 1327/29 Şubat 1912) ya da başka bir deyişle yedi yıllık cildi (mücelladat) yayımlandı¹⁰⁷. Bu süreci Eşref Edib, şöyle anlatacaktır: “10 Temmuz 1324 (1908) memleket yerinden oynadı. Sanki kıyamet koştı. Eli kalem tutan herkes atıldı. Gazeteler, mecmualar Babîâli'yi doldurdu. Bizde tasavvur ettiğimiz muhayyel mecmuamızı neşretmek hevesine düştük¹⁰⁸”. İlk çıktığı günlerde olağanüstü bir ilgi ile karşılanan derginin on binlerce basıldığı derginin sahibi Eşref Edib dile getirmiş, memnuniyetini gizlememiştir¹⁰⁹.

Derginin başlangıç safhasında, ufku oldukça geniştir. Geleneksel ya da öncelikli olarak dinî yönelimli yazarların yanı sıra Türk milliyetçiliğini temsil eden ya da dar anlamıyla “İslâmcı” olmayanlara da rastlamak mümkündür¹¹⁰. Ancak seküler veya Avrupa yönelimli yazarların mecmuada hiçbir zaman temsil edilmemiş, bu yönelimle en başından itibaren mücadele edilmiş, yazarlar arasındaki tüm dağınık eğilimlere rağmen bu dönemde sadece tek bir bağ vardı. Bu da Sırat-ı Müstakim'in Osmanlı İmparatorluğundaki İslâm modernizminin en önemli ve tek yayın organı olmasıydı¹¹¹.

¹⁰⁵ Debus, *a.g.e.*, 31.

¹⁰⁶ Abdullah Ceyhan, *Sırat-ı Müstakim ve Sebîlürreşad Mecmuaları Firhisti*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1991, s.V.

¹⁰⁷ Debus, *a.g.e.*, s.31.

¹⁰⁸ Gül, *a.g.e.*, 67; Eşref Edib, **SR**, X, S.276, 200.

¹⁰⁹ Eşref Edib, “Ebu'l Ulâ Bey'le Nasıl Çalıştık?”, **SR**, 7 Şubat 1957, X, S.238, 200.

¹¹⁰ Debus, *a.g.e.*, 33; François Georgeon, *Aux Origines du Nationalisme Turc.Yusuf Akçura (1876-1935)*, Paris, 1980, 43; S. Akşin Somel, *Sırat-ı Müstakim. Islamic Modernist Thought in the Ottoman Empire (1908-1912)*, 5-6.

¹¹¹ Debus, *a.g.e.*, s.33-34; François Georgeon, *Aux Origines du Nationalisme Turc.Yusuf Akçura (1876-1935)*, Paris, 1980, 43.

Sırat-ı Müstakimde, eğitilmiş bir kadronun olduğu asla inkâr edilemez bu bağlamda. Ayrıca dünya görüşü olarak temelde İslâmî bir grubun varlığı yadsınamaz bir gerçektir. Mısır'da meydana gelen İslâm Reformculuğundan etkilenen yazarlar, bu hareketin başında bulunan Muhammed Abdüh'tan çok yazı çevirmişlerdir¹¹².

Sırat-ı Müstakim, olanca gücüyle şeriata uygun bir şekilde yapılandırılmış olan bir meşrutiyeti savunuyor fakat şariat kisvesi altında kendi çıkarlarını güden 31 Mart faillerinden kendilerini mutlak bir şekilde ayrı tutuyorlardı. Sonuç olarak II. Abdülhamid mutlakiyetçiliği,- ister iktidar hırsından ister “Avrupalıları hoşnut etmek için” olsun- belirli dinî kaidelerin yürürlükten kaldırılmasına neden olmuştu¹¹³.

Dergide yukarıda bahsi geçen, milliyetçiliği temsil eden çok sayıda Rusya göçmeni Türk aydını bulunmaktadır. Bunların en önemlileri, Y. Akçura, A. Agayef, A. İshaki, İ. Gasprinski'dir. Sırat-ı Müstakim'in Arap Reformistleri- Cemaleddin Afgani çok ön planda değil- ve Rusya kökenli aydınları bünyesinde toplaması Georgeon'a göre, “20. Yüzyılın başında Cedidizm (Tatar modernleşme hareketi) ile Arap reformculuğunun bir buluşma alanı haline gelmesine sebep olmuştur¹¹⁴.

Bu dönemde hızla gelişmeye başlayan Türk milliyetçiliğine karşı serinkanlı tutum içinde olan dergi, milliyetçi-muhafazakâr bir görünüm sergilemektedir. Yine bu sebeplerden olacak ki, Türk Derneği'nin ilk nizamnâmesi Sırat-ı Müstakimde yayınlanacaktır¹¹⁵. Özellikle Rusya kökenli aydınlar, Rusya'daki Müslümanların durumuna ilişkin bilgi veren çok sayıda yazı yayınlanmıştır.

Mehmed Akif'in “Süleymani'ye Kürsüsü'nde” şiirinin basımıyla birlikte milliyetçilik karşıtı yeni bir tavrın ilk işaretleri görülecek, bunun nedeni ise dış etkenlere bağlı olarak, birbiri ardına hızla gelen felaketler (Bosna-Hersek'in kaybı), Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı, Yemen isyanı, Arnavut ayaklanması, İtalyan'ların Traplusgarp'a çıkmaları), anayasanın ilk yıllarının “Hürriyeti” sayesinde iç ve dış meselelerin kendiliğinden hallolacağına dair ve pek çok İslâmî entelektüel tarafından da

¹¹² Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları/İçtihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdunda Toplumsal Tezler*, Lotus Yay., Ankara 2007, 219.

¹¹³ Debus, *a.g.e.*, 34.

¹¹⁴ Gündüz, *a.g.e.*, 219; François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri (Yusuf Akçura 1876-1935)*, (Çev. Alev Er), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, 66-67.

¹¹⁵ Gündüz, *a.g.e.*, 219.

paylaşılan iyimserliği yok etmiştir¹¹⁶. Dergi de Sebilürreşad'a geçiş sürecindeki eksen kaymasının altındaki sebep belki de burada aranabilir.

Öte yandan önce, Türk Yurdu, sonradan da İslâm Mecmuası gibi “rakip” yayınların ortaya çıkması, bazı önde gelen fakat birincil olarak İslâmî anlayışı sahip olmayan yazarların “göç etmesine” neden oldu. Bu yazarların birçoğunun aynı anda farklı yayın organlarında yazıyor olmalarına rağmen Sırat-ı Müstakim'in tarzı, artık daha homojen ve belirgin bir “İslâmcı” yapıya kavuştu¹¹⁷. Yani Milliyetçi yapı zayıflarken, ciddi bir muhafazakâr yapı- ki derginin esas ideolojisi- güçlenecektir¹¹⁸.

Sırat-ı Müstakim'in, bu dönemdeki yazar kadrosuna bakacak olursak, Eşref Edib'in muhitinde ciddi entelektüel şahsiyetlerin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Belki de bu birikime olan güveni Eşref Edib'i harekete geçirecektir. Bu muhit içinde olanlar: Ebu'lula Mardin, Mardinizâde Arif Bey, Şeyhülislam Musa Kazım, Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzâde Ahmed Naim Bey, Bereketzâde İsmail Hakkı Bey, Mehmet Akif, Şeyh Muhammed Abduh, M. Şemseddin (Günaltay), Akçoraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet, Mithat Cemal (Kuntay)'dır. Bu isimler bir arada düşünüldüğünde dönemin ideolojik yapılanmasında müteşebbis fikirleri olan şahsiyetler bir araya toplanmıştır.

Sırat-ı Müstakim yazarları, özellikle de İsmail Hakkı ve Mehmed Akif pek çok açıdan Yeni Osmanlıların düşünce tarzından etkilenmişlerdir. Akif'in gençliğinde Namık Kemal ve Ziya Paşa okuduğu bilinmektedir. Bereketzâde İsmail Hakkı'nın makaleleri Namık Kemal'in İbret gazetesinde yayınlanmaktadır. Yani burada düşünsel ve kişisel bir devamlılık söz konusudur. Yeni Osmanlılar, Osmanlı tarihinde “İslâmcı” bir ideolojiyi temsil eden ilk entelektüellerdir¹¹⁹. Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad çalışanları da onları takip etmektedir. Babanzâde Ahmed Naim¹²⁰, İslâmcı hareketin

¹¹⁶ Debus, *a.g.e.*, 34-35; Akşin Somel, *Sırat-ı Müstakim. Islamic Modernist Thought in the Ottoman Empire (1908-1912)*, 5-6.

¹¹⁷ Debus, *a.g.e.*, 35.

¹¹⁸ İsmail Dede, *Sebilürreşad Dergisi'nde Medrese Öğrencilerinin Medreseyi Değerlendirmeleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, YLT, Çanakkale 2006, 24.

¹¹⁹ Debus, *a.g.e.*, 50-51; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought; Study in the Modernization*, 397.

¹²⁰ Detaylı bilgi için Bkz. Recep Kılıç, “Babanzâde Ahmed Naîm'in Felsefi Görüşleri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XXXVI, 297-339.

“düşünürü”, Mehmed Akif’te “şair”i olarak tanımlanabilirse Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad da bu hareketin yayın organı olarak görülebilir¹²¹.

Derginin kimlik bilgileri de şöyledir: On altı sayfa çıkan derginin, Mahal-i idaresi: Babıâli caddesinde daire-i mahsusadır. Abone şartları şöyle verilir: “Dersaâdet’te (seneliği) 65, (altı aylığı) 35; Vilayatta (seneliği) 90, (altı aylığı) 50; Memâlik-i Ecnebiyede (seneliği) 100, (altı aylığı) 55 kuruştur”. Abonelere ne şekilde gönderileceği de düşünülmüş ve giderleri belirtilmiştir: “kırılmadan mukavva boru ile gönderilirse senevî yirmi kuruş fazla alınır. Dersaâdet’te posta ile gönderilirse vilayât bedeli ahz olunur”. Derginin birim fiyatı da abone şartları ile uygun düşecek tarzda ayarlanmıştır: “Dersaâdet’te nüshası 50 paradır¹²²”.

Derginin başlangıçta müstakil bir matbaasının olması elbette mümkün değildir. Ama basıldığı yer dikkat çekicidir: “Matbaa-i Âmire”. Daha sonra birçok vilayette, güçlükler altında vilayet matbaasında basılacak olan dergi, ilk sayısında da resmî ama gelişmiş bir matbaada basılmıştır¹²³. Sırat-ı Müstakim, 182. sayıdan [16 Şubat 1327/29 Şubat 1912] sonra ismi değişecek ve yoluna Sebilürreşad olarak devam edecektir.

B) SEBİLÜRREŞAD

Sırat-ı Müstakim, 1 Mart 1912 tarihine kadar yayımlandı. Sonra Ebu’lula (Mardin) kendi ortaklığını bitirerek, yazı yazmaya son verdi. Eşref Edib, bu hadisenin temelinde fikir ayrılığı olmadığını söylemiş, şunları eklemiştir: “*Ebülulâ beyle beraber çalıştığımız zamanlarda hiçbir gün ihtilafımız olmadı. Nasıl olabilirdi ki, merhum mücesssem bir fazilet timsali idi. Onunla birlikte geçen zamanların hatıraları daima gönlümü zevk ve ferahla doldurur*¹²⁴”. Aslında mesele, zaman sorunudur. Ebu’lula’nın üniversite hocası ve milletvekili olarak yükümlülüklerinin olması bu hadisenin müsebbibidir¹²⁵.

¹²¹ Debus, *a.g.e.*, 50-51; M. Nuri İnuğur, *a.g.e.*, 315.

¹²² Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 100.

¹²³ Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 100.

¹²⁴ Eşref Edib, “Ebu’l Ulâ Bey’le Nasıl Çalıştık...?”, **SR**, 7 Şubat 1957, X, S.238, 200.

¹²⁵ Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 100.

Eşref Edib, nedenlerini pek de dillendirmeden mecmua'nın ismini Sebilürreşad'a dönüştürür. Ebu'lula ve Sebilürreşad olayını Tahirül Mevlevî hatıratında farklı aktarmış, Eşref Edib'in aksini iddia ederek, Ebu'lula ile Eşref Edib'in arasının bozulduğunu ileri sürmüştür¹²⁶. Ancak Ebu'lula'nın arkadaşlarından ayrıldıktan kısa bir süre sonra "Kelime-i Tayyibe" adlı dergi çıkarmaya başlaması, konunun farklı yönlerinin de olabileceğine işaret etmektedir¹²⁷.

Ebu'lula'nın çekilmesinden sonra Eşref Edib, mecmuadaki isim değişikliği¹²⁸ hadisesini şöyle aktarır: "*Abbas Paşa (Said Halim) bir teklifte bulundular. Kur'andan bir sahife açalım, ne isim çıkarsa onu alalım. Muvafık dedik. Mushaf-ı Şerif getirildi. Besmele ile Paşa bizzat bir sahife açtular. "İttebiûni ehdiküm sebilürreşad" ayet-i kerimesi çıktı. Hah! Dedik, 'Sebilürreşad' ismi pek münasip. Hem de Sırat-ı Müstakim manâsına. Hemen karar verdik. Müracaat ettik. Tahirü'l-Mevlevî, bizden önce bu ismin imtiyazını almış. Ona müracaat ettik. Memnuniyetle bize devretti. Sırat-ı Müstakim, bu suretle Sebilürreşad oldu. Kaldığımız yerden bu isimle Akif Bey'le beraber neşriyata devam ettik*"¹²⁹. Mecmua bundan böyle başyazar olarak görev yapacak olan Mehmed Akif'in izlerini taşıyacaktı.

Sebilürreşad'ın çıkış amacını belirleyen temel unsur, Müslümanların içinde buldukları zor koşullardan kurtarılmasıdır. Artık konuların ağırlık noktasını tüm Müslümanların birliği çağrısı oluşturacak, Sebilürreşad, İslam içinde bir yarılmanın ve buna bağlı olarak zayıflamanın getireceği tehlikelere tekrar tekrar işaret edecektir. Çünkü savaş öncesi, günler ve haftalar boyunca imparatorluğun bütünüyle çökeceğine yönelik endişeler artacaktır¹³⁰.

¹²⁶ Tahirü'l Mevlevî (Olgun), *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*, İstanbul 1990, 38–39.

¹²⁷ Gündüz, *a.g.e.*, 222.

¹²⁸ O gün, Eşref Edib, Mehmed Akif, Prens Abbas Halim Paşa'nın Heybeliada'daki köşkündedirler.

¹²⁹ Eşref Edib, "Ebu'l Ulâ Bey'le Nasıl Çalıştık...?", **SR**, 7 Şubat 1957, X, S.238, 200.

¹³⁰ Debus, *a.g.e.*, 36.

Derginin temel ideolojisinde bazı kaynaklar değişmeler olduğunu konusunun tartışmaya açık olduğunu söyleseler de, genel yayın politikasında ve bakış açısında önemli bir değişiklik olmamış, devirlerin değişmesinin getirdiği yeni gelişmeler, yeni problemlerle ilgili yayınlar öne çıkmıştır¹³¹.

Sebilürreşad'ın yayınlarında İslâm inancına sıra dışı bir yakınlık görülür. Bu gelenekçi klasik, teslimiyetçi anlayışa dayanan bir bağlılık değildir. İslâmcılık fikrinin esasını oluşturan; *Kur'anı asrın idrakine söyletmeyi* hedef alan bir yöneliştir¹³². Sebilürreşad yayınlarında sürekli terakki'den yana olduğunu iddia etmiş, gelişmesinin temel potansiyelini İslâmiyet'ten alarak, dini samimiyet olmadan terakki olamayacağı görüşünü savunmuştur. Yes'e düşmemek, islâma sarılmak felahın anahtarıdır çünkü.

Sebilürreşad, rejim anlayışı itibariyle isimlerden çok muhtevaya önem vermiştir. Bu açıdan Cumhuriyet, demokrasi kavramlarına uzak kalmamıştır. Bu bağlamda dergi Meşrutiyet'e ve Cumhuriyet'e sahip çıkmış ve benimsemiştir. Önemli olan rejimin gücü nerden aldığıdır. Bir tanımlama yapılacak olursa, Sebilürreşad'a "dindar Cumhuriyetçi" denilebilir¹³³. Hatta Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, teşkilat-ı esasi'de "*devletin dini İslamdır*" maddesi varken, Sebilürreşad, rejime bakışını "Türkiye bir Cumhuriyet-i İslâmiye¹³⁴"dir şeklinde ifade etmiştir. Türklerin İslâm dini ile olan bağı da şöyle kurulmuştur: "*Türkler, bütün milletlerin gözbebeğidir. Akvam-ı İslâm içinde en iyi Müslüman Türkleridir. İslâmiyet her milletten ziyade Türk'ün fitratına uygun gelmiştir. İslâm'ı yükseltecek milletlerin başında Türkler gelir*"¹³⁵. Dergide, bu dönemler muhafazakâr ve milliyetçi yapı korunacak, ama milliyetçilik söylemi çok baskın olmayacaktır.

Fakat dergi yazılarından dolayı, kimi zaman sansüre uğrayacaktır. İttihat ve Terakki'nin farklı düşünceye, tenkide olan tahammülsüzlüğü yüzünden bir kaç kez tökezletilecektir. İlk kapatma, 1911'in Mayıs'ında yanlış anlama yüzünden ve örfi

¹³¹ Arabacı, "Eşref Edib Fergan", **MTSD**, VI, 101

¹³² Gül, *a.g.e.*, 71.

¹³³ Gül *a.g.e.*, 71.

¹³⁴ **SR**, XXIII, S.576, 1339, 42.

¹³⁵ **SR**, XXIII, S.576, 1339, 44.

idarenin ani kararıyla olur¹³⁶. Dergi ikinci kapatmada, yayına hiç ara vermeden, adını “Sebilünneccat” olarak değiştirerek devam eder¹³⁷.

1915 Mayıs ve Eylül’ünde çıkan Akif’in Abdülaziz Caviş’ten çevirdiği “İslâm ve Medeniyet” başlıklı yazıların ikinci ve sonuncu kısımlarından bazı yerler sansürlenir. Yazı, İttihat ve Terakki’nin siyasetine aykırı düştüğü için, dergi 360. sayı ile İttihatçı yönetim tarafından yirmi ay süreyle kapatılmıştır (1916–1918)¹³⁸. Dergi, 4 Temmuz 1918 tarihli 361. sayısıyla tekrar yayın hayatına dönmüştür¹³⁹. Mehmed Akif’in inandığı ideolojiyi, çekinmeden ısrarla savunması, düşüncenin namusuna adeta örnek teşkil etmiştir. Fakat hükümetin kâğıt yardımı kesildiği zamanlarda, bundan önce de Temmuz 1914’te on beş gün, 1915’te altı ay çıkmayacaktır. Hatta bir ara, Sırat-ı Müstakim kapakların içine yeni sayıların kapağını basarak çıkar.

Birinci Dünya savaşı yıllarına gelindiğinde, İslâm birliği düşüncesi propagandası, eskisinden daha fazla yapılacaktır. Sebilürreşad, cihat fetvasının da yayınlandığı sayısında her bir Müslüman’ın görevini “cihada katılmak” olarak belirler¹⁴⁰. Mecmua bu dönemde kâğıt sıkıntısına da bağlı olarak düzensiz, aralıklarla çıkar.

Bu sayıların içeriğine bakıldığında, eğilimin dış durumun değerlendirilmesinde hükümetle aynı görüşü paylaştığını söyleyebiliriz. Söz konusu olan imparatorluğun bütünlüğünün her koşulda muhafaza edilmesidir.

Ancak ideolojik olarak, “İslâmcılar” ve “Türkçüler” arasındaki tezat keskin şekilde ortaya çıkmaktadır. İslâm Mecmuası tarafından temsil edilen “resmi” görüşler-hukuk ve eğitim sisteminde alınan seküler önemlerle ilişkili olarak da- yaşanan anlaşmazlıklar, genel görünümü belirlemektedir¹⁴¹.

¹³⁶ Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 103.

¹³⁷ 300 ve 301. sayılar bunlar. [Haziran, 1914]; Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 103.

¹³⁸ Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 103.

¹³⁹ Padişah Vahdettin’in cülus gününde; Gündüz, *a.g.e.*, 222.

¹⁴⁰ Debus, *a.g.e.*, 36.

¹⁴¹ Debus, *a.g.e.*, 37.

1) Sebilürreşad'ın Umumî Özellikleri

Dergi yeni dönemine 19 Rebiü'l evvel 1330 Cuma/24 Şubat 1327 günü başlamıştır. Yeni dönemin sadece bir isim değiştirme olduğunu vurgulamak istercesine ilk sayı numarası 1–183 olarak verilmiştir. Bundan sonra da 10. cilde kadar ikili numaralama devam etmiştir. Lakin 234. sayısından sonra bu sisteme son vermiştir. Sebilürreşad başlık klişesinin altında, “*Vallahi yehdi ilâ Sırat-ı Müstakim*” ayeti ile “Dinî, edebî, siyâsî haftalık mecmua-i İslâmiyedir” ibaresi bulunmakta, bunun ilerisinde de “*İttebiûni ehadiküm sebilürreşad*” ayeti yer almaktadır¹⁴².

Yazar kadrosuna gelince, oldukça kabarık bir liste verilmiştir: “Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Bereketzâde İsmail Hakkı Bey, Hariciye Tercüme Şubesi Mümeyyizi Ferid Bey, Abdürreşid İbrahim Efendi, Babanzâde Ahmed Naim Bey, Darü'l Fünun Muallimlerinden Mehmed Akif, Alay Müftüsü Mehmed Fahreddin Efendi, Bursalı Mehmed Tahir Bey, Kazanlı Halim Sabit Efendi, Mehmed Şemseddin Bey, Ali Şeyhül Arap Efendi, Ispartalı Hakkı Bey, Tahirü'l Mevlevi, Edhem Nejad Bey, Selim Efendizâde Mustafa Efendi, Aksekili Ahmed Hamdi Efendi, Hocasâde Ahmed Bey, Alimcan el-İdrisi, Halil Halid Bey, Ahmet Agayef, Ali Rıza Seyfi Bey, Debistan İranyan Müdürü Tevfik Bey, Hafız Eşref Edib.¹⁴³.”

Derginin ön kapağında başlık ve fihrist bilgilerine yer verilmiştir. Daha sonları İçtihad'da olduğu gibi kitap tanıtımı reklâmlarına ve tavsiyelere yer verilmiştir. Dergi büyük boy, konu yelpazesi geniştir. Çeşitli coğrafyalardan, farklı konulara değinilmesi daha çok günlük gazeteyi andırmaktadır. Makaleler, yorumlar ve ilmî mülâhazalar ile entelektüel seviyesi gayet yüksek bir haftalık dergi özelliği göstermektedir¹⁴⁴.

Dergi içerik olarak da bir gazete görünümündedir. Ayrıca derginin “dinî, ilmî” yönü her daim ön plandadır. Günlük gazetelerden yapılan alıntılarda göze çarpmaktadır. Fakat I. Dünya savaşına gelindiğinde, yayın politikasında değişmeler olacaktır. Muhabirlerden sürekli ve düzenli gelen mektuplar hızla düşüşe geçmeye başlamış,

¹⁴² Gündüz, *a.g.e.*, 222.

¹⁴³ SR, 24 Şubat 1328, I-VIII, S.1–183, 3.

¹⁴⁴ Gündüz, *a.g.e.*, 222.

bunun yerini savaş cephelerinden alınan haberler doldurmuştur¹⁴⁵. Bundan sonra derginin dinî yönü daha ön plana çıkacaktır.

Dergide milliyetçi bir damarın olduğunu kimse inkâr edemez. Fakat bu yapı, İslâmcı görüşün içinde eritilmiş, çok ön plâna çıkmasına izin verilmemiştir. Özellikle, Sebilürreşad'ın çok radikal bir milliyetçilik anlayışı yoktur. Daha sonraki dönemde milliyetçilerin yayın hayatında kendilerini daha kolay ifade etmeleri, onlara daha rahat konuşma hususunda bir imkân da sağlamıştır. Sebilürreşad yazarlarının, 1913 yılı dolaylarına kadar savundukları milliyetçilik anlayışları içinde, Türk Yurdu'nun savunduğu milliyetçilik unsurları yoktur. Sebilürreşad, yazarlarının milliyetçilik anlayışlarında din önemli bir fonksiyondur¹⁴⁶. Daha çok İslâm birliği ve kardeşliği üzerine kurulmuştur. Bu nokta-i nazardan bakacak olursak, Sebilürreşad bu ideolojiye mesafeli durmakta, belki milliyetçi yönelimlerin din anlayışını daha seküler ve yapay bulmaktadır.

İlk çıkmaya başladığı sırada haftalık olan dergi, 308. sayısından [31 Ağustos 1330] sonra, 354. sayısına [30 Haziran 1332] kadar on beş günde bir çıkmıştır. Bu sayıdan sonra tekrar haftalık olarak çıkmaya başlamıştır. Fakat hükümetin kâğıt yardımı kesildiği zamanlarda uzun süre ayda, iki ayda bir çıktığı da olmuştur. Temmuz 1914'te on beş gün, 25 Kasım 1915'te altı ay [352. sayıdan sonra], 11 Mayıs 1916 tarihli 353. sayıdan sonra iki ay yayınlanamamıştır¹⁴⁷.

Derginin ilk olarak Matbaa-i Amire'de basıldığını söylemiştik. Sonraları değişik matbaalarda basılmıştır: Hilâl, Matbaa-i Hayriye, Mesâi, Tevsi-i Tıbbât, Âmidi, Selânik, Hukuk, Necm-i İstikbâl, Evkâf-ı İslamiye; Kastamonu'da Kastamonu Vilayet Matbaası, Kayseri'de Liva ve Ankara'da Matbuat ve İstihbarat, İkaz, Ali Şükrü Bey'in Matbaalarında basılmıştır¹⁴⁸.

Sebilürreşad'ın trajî hakkında net bir bilginiz yoktur. İstiklâl mahkemesinde yargılanırken, mahkeme başkanı, Sebilürreşad'ın elli bin kadar basıldığını iddia edince, Eşref Edib bunda bir yanlışlık olduğunu söyleyerek, son yıllarda beş on bin bastıklarını

¹⁴⁵ Gündüz, *a.g.e.*, 225.

¹⁴⁶ Gündüz, *a.g.e.*, 227.

¹⁴⁷ Gündüz, *a.g.e.*, 223.

¹⁴⁸ Gündüz, *a.g.e.*, 223.

dile getirmiştir¹⁴⁹. Kastamonu Nasrullah Camiinde Mehmed Akif'in yaptığı konuşma metnini içeren 464. sayının on binlerce basıldığını söylemiş, bu sayı Ankara'da da on binlerce basılmıştır¹⁵⁰. Eşref Edib, yargılanırken Sebilürreşad'ın çok okunduğu ara ara heyet tarafından dile getirilmiştir. Hülasa, Sebilürreşad'ın ortalama olarak ne kadar trajedi olduğu muallâktadır.

2) Milli Mücadele' de Sebilürreşad'ın Fikir Mücahidleri: Eşref Edib ve Mehmed Akif

Birinci Dünya Savaşı sonrasında alınan mağlubiyet karşısında Sebilürreşad, önce hayal kırıklığı içinde teselli arar ve durumu mazur göstermeye çalışır fakat kısa bir süre sonra İngiliz işgal kuvvetlerine şiddetle saldırmaya başlar¹⁵¹.

Bu dönemin ciltlerinde büyük sansür boşluklarına rastlanır. En çok sansüre uğrayan bölümler, günlük siyasi yorumlar, İngiliz siyaseti ve İstanbul hükümetinin tutumunun sert bir şekilde eleştirildiği yazılardır. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden sonra ise Sebilürreşad, Anadolu'daki gelişmekte olan direnişten yana tavır alır¹⁵².

Bu dönemde kafalar karışık, gazeteci-yazarların tutumları arasında keskin görüş ayrılıkları vardır. İngiliz muhibbi, Amerikan mandacısı olanların çoğunluğu, basın mensupları içinden çıkacaktır. Sonradan saygınlıkları artan, Halide Edib [Adıvar], Ahmet Emin [Yalman], Yunus Nadi [Abaloğlu], Ali Kemal, Celâl Nuri, Rauf Ahmet, Necmettin Sadık, Mahmut Sadık, M. Cemal manda savunucularıdır¹⁵³.

Aynı dönemde, bunların aksine halkının yanında, daha yerli aydınlar da olacaktır. Bunlar Eşref Edib ve Mehmed Akif'ten başkası değildir. Eşref Edib, Sebilürreşad döneminde, başyazar olarak çetin bir misyon üstlenen Akif'le tanışmasını şöyle anlatır: *“Fatih'te Bosnalı Ali Şevki Efendi'nin evinde tanıştık. Ali Şevki Efendinin zengin bir kütüphanesi vardı. Kıymetli eserler toplamıştı. Basılmayan, basılması caiz olmayan eserleri orada bulabiliriz. İnci sıralar gibi, müteaddit defterlere bunları yazmıştı. Onun*

¹⁴⁹ Gün, a.g.e., 141.

¹⁵⁰ Gündüz, a.g.e., 223; Fahrettin Gün (Haz.), *Eşref Edib/Milli Mücadele Yılları*, İstanbul 2002, 91.

¹⁵¹ Debus, a.g.e., 37.

¹⁵² Debus, a.g.e., 37.

¹⁵³ Arabacı, “Eşref Edib”, 104.

kütüphanesinden çok istifade ediyorduk. Üstadın şiirlerini ilk defa onun defterinden okumuştum. Bir ihya gecesi üstada orada rast geldim. Ali Şevki Efendi bizi tanıştırdı. Çok memnun oldum. Hemen kalkıp elini öptüm. Çok iltifat gösterdi¹⁵⁴”. Bu evde başlayan tanışma, sonraları kader ortaklığına dönüşecektir. Akif’in daha sonra ki dönemde Eşref Edib’e yazdığı mektuplar aralarındaki samimi havanın ömrünün ahirine kadar devam ettiğini göstermektedir¹⁵⁵.

Eşref Edib, Milli Mücadele yıllarında Mehmed Akif’le birçok zorlukları göğüslemiş, Milli Mücadeleye tam destek vermişlerdir. Eşref Edib kitabında, bu dönemde Mehmed Akif’in halet-i ruhiyesini şöyle anlatacaktır: “*Harp hitam buldu. Düşman istilası bütün acılığıyla memleket üzerine çöktü. Bu kara gün üstadı ne kara inleti! Bütün fikirler hercü merc olmuştu. Türlü türlü ceryanlar ortalığı kaplamış, hele İzmir’in işgali büsbütün yes’i artırmıştı. Bütün ümitsizlikler içinde üstad bir future düşmedi. O, bu milletin istiklâlsiz kalacağını hatırına bile getirmiyordu. Ayvalıkta, Karaside başlayan harekatı milliyeinin mutlaka büyüyeceğine, bütün memlekete yayılacağına imanı vardı*¹⁵⁶”. İşte bu fikir onları harekete geçirdi. İzmir’in işgali¹⁵⁷ ise, Akif’in beynini kemirecek, olanları içine sindiremeyecektir. Artık harekete geçme zamanı gelmiştir. Bu işgalden sonra Mehmed Akif, Balıkesir’e gelir. Burada Zağnos Paşa Camii’ndeki vaazları, mücadele azminin manifestoları gibidir adeta. Sevr Anlaşması ve Milli Mücadele hakkındaki Kastamonu Nasrullah Camii’ndeki coşkulu vaazı bastırılarak bütün vilayetlere ve cephelere dağıtılır.

İşte bu süreçte, Sebilürreşad ilk olarak 27 Kasım–15 Aralık 1920 tarihleri arasında Kastamonu’da, sonra da 3 Şubat 1921’den itibaren Ankara’da “Kurtuluş Savaşının tek mecmuası olarak” yayımlanır¹⁵⁸. Mehmed Akif’in yazdığı “İstiklâl Marşı” 12 Mart 1921’de Büyük Millet Meclisi tarafından Millî marş olarak kabul edilecektir.

Bu günleri bir de Eşref Edib’den dinleyelim:“*Yunanlıların Anadolu sahillerine ilk asker çıkarması üzerine, üstadımız Mehmed Akif’le beraber, Balıkesir’e gidip oradaki*

¹⁵⁴ Eşref Edib, *Mehmed Âkif Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Sebilürreşad Neşriyatı, II. Baskı, I, İstanbul (1380) 1960, 6.

¹⁵⁵ Yusuf Turan Günaydın, *Mehmet Âkif’in Mektupları*, Ebabil Yay., Ankara 2009, 16-27.

¹⁵⁶ Eşref Edib, *a.g.e.*, 128.

¹⁵⁷ 15 Mayıs 1919

¹⁵⁸ Debus, *a.g.e.*, 37; Eşref Edib, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıl Dönümü”, **SR**, XII, 3.

mücahitleri- milli mücahede için- nasıl teşvik ettiğimizi; Milli mukavemetin teşkilatlanması hakkında Gazi Evrenos Bey camiindeki hitabelerimizi, sonra İstanbul'da Anadolu harekâtı aleyhinde bulunanlarla nasıl mücadele ettiğimizi, Kuvayı Milli'ye ye karşı neşredilmek istenilen fetvayı bir müddet olsun nasıl durdurduğumuzu, bu hususta Şeyhülislam Hayderizade İbrahim Efendi ile nasıl teşrik-i mesai ettiğimizi, sonra Şeyhülislam Dürrizâde'ye söylediğimiz sözleri, Ankara'nın hususi kuryesinin Sebilürreşad idaresine gelerek bizim vasıtamızla İstanbul'da dağıtıldığını, İngilizlerin baskılarına rağmen Hind Müslümanları tarafından Millî harekâtın lehine yazılan "İslâm'a Çekilen Kılıç" gibi eserleri geceleri bastırarak Anadolu'ya nasıl sevkettiğimizi; sonra Anadolu'ya geçerek Kastamonu'da Millî harekâtın teşkilatını nasıl kurduğumuzu, Sevr Muahedesi aleyhindeki neşriyatımızın bütün Anadolu camilerinde, içtimagâhlarında nasıl okunduğunu, her tarafa nasıl yayıldığını, bu yayınların muhtelif matbaalarda çoğaltılarak bütün Şark ve Garp cephelerinde nasıl dağıtıldığını, sonra Ankara'daki neşriyatımızı, Sakarya Harbi'nin en tehlikeli günlerinde Kayseri'de Sebilürreşad namına beyannamalar neşrederek Orta Anadolu'da sarsılan düşünceleri nasıl teskine çalıştığımızı...¹⁵⁹". Eşref Edib ve Mehmed Akif, o dönemin mütefekkir mücahidleri gibi, her şeylerini ortaya koyarak ellerinden geleni yapmışlardır. Bizzat, Balıkesir, Kastamonu, Ankara, Konya, Kayseri, Sivas gibi önemli şehirler başta olmak üzere yurdun birçok köşesine ulaştılar.

Eşref Edib, bu acı günleri anlatmaya şöyle devam eder: "*Milli Mücahede zamanında da az mı sıkıntı çekmiştik? Taceddin Dergâhı civarında bir evin zemin katında ucuz olsun diye aile ile birlikte oturmuş, bu rutubetli yer bir erkek çocuğumuzun hayatına mâl olmuştu*¹⁶⁰". Bu anlatılanlar, sanki o günlerdeki acının hülasası adeta.

Ancak Sebilürreşad'ın yaptığı milli direniş veya cihad çağrıları-en azından subjektif olarak- milliyetçi değil, dinî bir motife sahiptir. Burada iman ikame edilmekte, İstanbul hükümetine karşı olunarak, Anadolu'nun Ankara'nın yanında yer aldığı duyurulmaktadır¹⁶¹.

¹⁵⁹ Gün, a.g.e., 52.

¹⁶⁰ Gün, a.g.e., 55.

¹⁶¹ Debus, a.g.e., 38.

Sebilürreşad, Şeyh Said İsyanına bağlı olarak 4 Mart 1925 tarihinde kabul edilen “Takrir-i Sükûn Kanunu”nun yürürlüğe girmesine kadar İstanbul’da yayınlanır. Başka gazete ve mecmualarla birlikte Sebilürreşad da 6 Mart 1925 tarihinde kapatılır [641.sayı ile] . Sahibi Eşref Edib İstiklâl Mahkemelerinde yargılanır¹⁶².

3) Eşref Edib İstiklâl Mahkemelerinde

Türk fikir tarihinde, düşüncenin bedelini ödemek mütefekkirin kaderi olmuştur. Bu konuda, ısrarlı davranan ve fikirlerini her şeyin önünde tutan insanlardan biri de Eşref Edib olmuştur.

II. Meşrutiyetin ilânından hemen sonra yayın hayatına başlayan, temel düşüncesi“İttihad-ı İslâm” olan Sırat-ı Müstakim¹⁶³ ve Sebilürreşad¹⁶⁴ dergilerinin İslâmcılık düşüncesine ve Milli Mücadeleye büyük katkıları olmuştur.

İstanbul’da işgal devletlerinin zulmü ve tazyikleri altında Millî İstiklâl davasını Mehmet Akif’le birlikte müdafaa eden Eşref Edib, Sebilürreşad’ı gizli gizli bastırarak Anadolu’ya sevk eder, böylelikle İtilaf devletlerine ve Saraya karşı cephe alır, Sebilürreşad kadrosuyla birlikte “Bugün İcma-ı Ümmet Anadoluda’dır” serlevhası altında Kuvay-ı Millîye hareketine desteğini sürdürür¹⁶⁵.

Hatta Akif’in Balıkesir halkına yönelik coşkulu bir hutbesi sadece sansürü harekete geçirmekle kalmaz, anlatılanlara göre bu hutbe, Mustafa Kemal’in de dikkati çeker ve Mustafa Kemal, Akif’ten manevi cepheyi güçlendirmek için mecmuayı Anadolu’da çıkarmasını talep eder¹⁶⁶.

Orta Anadolu’da çözülme emareleri üzerine Eşref Edib, Kayseri’ye gider. Kayseri’de yoğun bir çalışma içine giren, bu doğrultuda bir yandan Sebilürreşad namına

¹⁶² Debus, *a.g.e.*, 39.

¹⁶³ İlk sayısı, 14 Ağustos 1324/28 Ağustos 1908 [I.dönem]

¹⁶⁴ Sırat-ı Müstakim’in devamı olarak 183. sayıdan itibaren bu adı alacaktır. [24 Şubat 1327/29 Şubat 1912, II. dönem]

¹⁶⁵ Gün, *a.g.e.*, 15.

¹⁶⁶ Debus, *a.g.e.*, 38; Hayrettin Karan, “Milli Mücadele’de Sebilürreşad, Mehmed Akif ve Eşref Edib”, **SR**, X, 1956, 173-184-333.

beyannameler de bulunur, mitinglere katılır ve halkı heyecana getiren konuşmalar yapar¹⁶⁷.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından önce Mayıs 1923'te Sebilürreşad, İstanbul'a geri döner. Kazanılmış olan bağımsızlığın İslâmi bir devlet sisteminin kurulmasına hizmet etmediğinin, aksine tüm işaretlerin “Batılılaşmanın” devam edeceğini göstermesinin anlaşılması üzerine, buna karşın şiddetli polemikler yayınlar, fakat bu yazılarda Mustafa Kemal ismini kesinlikle zikretmez¹⁶⁸.

Eşref Edib, yayın faaliyetlerine, İstanbul'da devam ederken, Cumhuriyet'in ilânından sonra büyük bir ivme kazanan “Batılılaşma/Garplılaşma” hareketine karşı, yazılarıyla sert eleştiriler yönelterek, batılılaşma çabalarına karşı çıkar. Sebilürreşad'a göre, maddi ihtiyaçların, duyguların ve teknik bilginin değişmesiyle birlikte Batı'nın gayeleri de değişmiştir. Batı toplumu gelişme ve ilerlemesini takip etmemiş aksine; arkasından giderek onlara tabi olmuştur. Bir toplumun sosyal gelişmesi bir gayeye göre tespit edileceği yerde kendisi değişmeye, gelişmeye tabii olursa bundan o gayenin sosyal ve tabii gerçeklere ve ihtiyaçlara uyum sağlamadığı ortaya çıkar¹⁶⁹.

Buna karşın İslâm, insan yaratılışına en uygun düzeni getirmiştir. Fıtrata uymayan bir özelliği yoktur, İslâm mağrur ve iddialı olan Akılcılık görüşünün vehimlerinden ve yanlış nazariyelerinden insanlığı kurtarmıştır¹⁷⁰.

Batılılaşma çabaları doğrultusunda, İslâmiyet'in temel müesseselerine yapılan saldırılara karşı muhalefeti artan bir şiddetle sürdüren Eşref Edib'in yazıları zaman zaman sansüre uğrar, fakat bütün güçlükleri omuzlayarak Sebilürreşad'ı yayınlamaya devam eder. Ancak Lozan antlaşması sonrasında İslâmcı kesimin meclisten ve etkin odaklardan tasfiye edilme teşebbüslerinden Sebilürreşad da büyük ölçüde etkilenir ve nihayet Şeyh Said isyanı bahane edilerek çıkarılan “Tahrir-i Sükûn¹⁷¹” kanunuyla birlikte Milli Mücadele de büyük payı olan dergi kapatılır (6 Mart 1341/1925).

¹⁶⁷ Gün, *a.g.e.*, 16.

¹⁶⁸ Debus, *a.g.e.*, 39.

¹⁶⁹ SR, XX, S.495, 1338, 3-4.

¹⁷⁰ SR, XX, S.495, 1338, 5.

¹⁷¹ Tahrir-i Sükûn Kanunu, 4 Mart 1925'te teklif edilmiş, aynı gün kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.

Eşref Edib ise, tutuklanarak İstiklâl Mahkemelerine sevk edilir¹⁷². Önce Ankara'ya Cebeci Tevkifhanesi'ne¹⁷³, ardından bir jandarma odasına kilitlenerek başkasıyla görüşmesi yasaklanır¹⁷⁴- kilitlenerek¹⁷⁵ sonra Diyarbakır'a, oradan da Elazığ'a götürülüp muhakeme edilir¹⁷⁶. Şark İstiklâl Mahkemesi Üyesi Ali Saib (Ursavaş), Eşref Edib'in aleyhine, meclis konuşması yapmış bir milletvekilidir¹⁷⁷. Ona göre, Ankara'ya karıştıran iki kişi vardır: Biri Müfit Hoca, diğeri Eşref Edib'dir¹⁷⁸. Ayrıca, daha sonra yakalanan Şeyh Said, sorgulamasında, bazı gazetelerin kendilerini ayaklanmaya kışkırtıcı yazılar yazdıklarını ve bunların etkisinde kalmış olduğunu söyleyecektir¹⁷⁹. İlk meclisteki Ali Saib'in konuşması üzerine Mustafa Kemal, Müfit Hoca hakkında şiddetli beyanatta bulunmuş, ama Eşref Edib hakkında bir şey söylememiştir¹⁸⁰. Eşref Edib, Sebilürreşad'ın yayımını durdurmak şartıyla mahkemece serbest bırakılır (13 Eylül 1925)¹⁸¹.

¹⁷² Gün, *a.g.e.*, s.16.

¹⁷³ Eşref Edib, bu durumu, “çamlar arasındaki köşk'ten, Cebeci'deki mezarlık üstüne kurulmuş tevkifhanenin mahzenlerine...Böyle zamanlarda insanlar için metanetini muhafaza etmekten, feleğin kahrına büyük bir tevekkül ile göğüs germekten başka kurtuluş çaresi yok. Zihnimi ümitsizlik, üzüntü ve endişeye sevk edecek şeylere yormadım. Bilakis insanlar için böyle yerleri görmek ve bilmekte faydalar olduğunu düşündüm”. diye özetlemiştir; Gün, *a.g.e.*, 41.

¹⁷⁴ Eşref Edib, hatıratında bu hadiseyi de şöyle dile getirmiştir: “Bu tecrid hadisesi, beni adeta memnun etti. Yanıma birkaç kitap almıştım. Onları tetkik ederek vakit geçiyordum. Yalnızca İstanbul'da çoluk çocuğu merak ediyordum. Onlar şimdi kim bilir ne kadar endişe ve telaş içinde idiler? Benim buradaki halimi görseler belki teselli olurlardı”; Gün, *a.g.e.*, 36.

¹⁷⁵ Eşref Edib, ne ile suçlandığını daha bilmemektedir. Bu noktada hatıratına şu satırları yazmıştır: “Esasen gizli, aşikâr kanun harici iş yapmak âdetim değil. Kendimden tamamıyla eminim. Bu cihetle hiç merak etmiyorum. Ancak hiçbir şey sormaksızın; suçu şudur, demeksizin bu kadar eziyet karşısında üzülmemek de mümkün değil. Kendimizi avutmaya çalışıyoruz. Kur'an okuyoruz. Kitap mütalaa ediyoruz. Ayrıca sohbetler yapıyoruz (odada üç kişi kalmakta). Fakat vakitler bir türlü geçmek bilmiyor. Zaman denilen şey ne kadar uzun imiş; hep gözetim altında yaşamak da çok güç. Bir defa çağırıp sorsalar hemen tahliyeme karar vereceklerine şüphem yok. İhtimal, böyle olduğu için çağırıyorlar, sormuyorlar. Ama niçin? Bunun da cevabını veremiyorum”; Gün, *a.g.e.*, 45-46.

¹⁷⁶ Eşref Edib, uzun süren yargılanma hatıratını Aralık 1958'den başlayarak, Mayıs 1963'te biten yazı dizisi halinde ikinci dönem Sebilürreşad'da yayımlamıştır. Daha sonra bu hatıratı, Fahrettin Gün (Haz. Eşref Edib (Fergan) İstiklâl Mahkemelerinde/Sebilürreşad'ın Romanı adı ile 2002' de kitap olarak yayınlamıştır.

¹⁷⁷ Eşref Edib, Şark Mahkemesine giderken, Urfa'da, Diyarbakır'dan Batı'ya sürgün edilen insanlarla karşılaşır. İki zat Eşref Edib'i tanıır. Şeyh Said'in gazeteleri okuya okuya çılgına döndüm, onu üzerine bu işe kalkıştım savunmasının Ali Saib Bey'in planı olduğunu söylerler. Çünkü Ali Saib Bey, Şeyh Said'e “eğer sen gazetecileri işe karıştırsan idamdan kurtulursun. Seni sürgün etmekle yetiniriz”. şeklinde telkinde bulunduğunu, Şeyh Said'in ise son dakikaya kadar Edirne'ye sürüleceği kanaatinde olduğunu söylerler. Eşref Edib'in bu olaya canı sıkılmış, insafsızca bir hareket olarak değerlendirmişti; Gün, *a.g.e.*, 64-65

¹⁷⁸ Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 117.

¹⁷⁹ Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 116.

¹⁸⁰ Arabacı, “Eşref Edib Fergan”, **MTSD**, VI, 117.

¹⁸¹ Albayrak, “Eşref”, **TDİ**, XI, 474.

Tekrar İstanbul'a dönen Eşref Edib, yayın faaliyetlerini "Asar-ı İlmiye Kütüphanesi" kurarak sürdürür ve birçok âlimin eserleri yanında, bilhassa Mısır ve Hint Müslümanları ile Batılı mühtedilerin eserlerini yayımlamaya çalıştı¹⁸². Neşrettiği kitaplar arasında, Tahir Olgun, Musâ Kâzım, Babanzâde Ahmed Naim, Ali Himmet Berki, Mehmet Akif Ersoy, İsmail Hami Danişmend'in eserleri önemli yer tutmaktadır. Ayrıca Eşref Edib, bu dönemde Mısır/Hilvan'a giderek Mehmet Akif ile görüşmüştür¹⁸³.

Bu dönemde, fikri çizgileri farklı olduğu halde birçok gazeteci Eşref Edib'le aynı kaderi paylaşmıştır. Bunlar, Colombia Üniversitesi mezunu ve Amerika'dan felsefe doktoru olarak dönen, bir süre Darülfünun'da Ziya Gökalp'e sosyoloji asistanlığı yapan, gazeteci Ahmet Emin Yalman¹⁸⁴, Tanin'in sahibi ve sorumlu müdürü Hüseyin Cahit Yalçın, İkdâm Gazetesi sahibi Ahmet Cevdet, Tevhid-i Efkâr Gazetesi sahibi, Velid Ebüzziya ve aynı gazetenin mesul müdürü Muhittin Bey, İstanbul barosu başkanı Lütfi Fikri Düşünsel gözüaltına alınan kişilerdir¹⁸⁵. Bu olayın ilk tezahürü, 5 Aralık 1923'de Hind Müslümanlarının temsilcilerinden olan Ağa Han ve Emir Ali'nin devrin Başvekili İsmet Paşa'ya gönderdikleri mektubun Ankara'ya ulaşmadan İstanbul Matbuatında "Tanin ve İkdâm" gazetelerinde yayınlanması üzerine gerçekleşmiş ve içerik itibarıyla mektupta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden Hilafet Müessesesi'nin kaldırılmaması talep ve rica edilerek mektupta altı madde halinde hilafetin işlevine ve önemine dikkat çekilmiştir¹⁸⁶.

Bu dönemde İstanbul'daki 14 gazeteden 8'i kapatılmış, sadece altısının yayın yapmasına izin verilmiştir.

¹⁸² Albayrak, "Eşref", 474.

¹⁸³ Gün, *a.g.e.*, 17.

¹⁸⁴ Eşref Edib, daha sonra 1952'de "Malatya Hadisesi" olarak geçen, Ahmet Emin Yalman'a suikast olayından ötürü tutuklanacaktır. Ahmet Emin Yalman'ın bir yazısı Eşref Edib'in sahibi olduğu İslâm-Türk Ansiklopedisi'nde yayınlanmıştır. Bkz., "Dinin İçtimai Hayattaki Rolü", **İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmûası**, Eylül 1947, II, S.79, 10-12.

¹⁸⁵ Gün, *a.g.e.*, 25.

¹⁸⁶ Gün, *a.g.e.*, 24.

4) Bir Hatırat Satırlarında Acının Soğuk Yüzü

Eşref Edib'in İstiklâl Mahkemesi sürecinden bahsederken, çeşitli alıntılarla kafasındaki hengâmenin ne kadar derin olduğunu ve sıkıntılarını anlatmaya çalıştık. Tabii ki yaşananlar bir mütefekkir için çok da hafif hadiseler değildir. Hem de tam olarak ne ile suçlandığını bilmeden, olanca eziyeti, teninde ve ruhunda hissetmek, ne kadar sabır ile karşılanırsa da, insanı yıpratacaktır. Bu süreçte Hazreti Yusuf kıssasından çok güç aldığı söylenen Eşref Edib, kendisini maneviyatın hegemonyasına teslim etmiştir.

Eşref Edib, Ankara İstiklâl mahkemesine çıkmadan önce, "Heyecanlı Geceler" yazısı yaşadıklarının kısa bir hülasesi ve kafasındakilerin kaleme sirayeti şunlardır. "*Ne de uzun günler!... Sabah olmaz geceler!... Ne kadar kendimizi avutsak da gönüller muzdarip... Suçsuz, kabahatsiz bu ağır cezalar ne için? Bazen zihnime yeis hücum ediyor; buna karşı gelmek istiyorum: Fakat hiçbir şey bana yardım etmiyor. Bilakis her şey boğazıma sarılıyor: Demir kapılar, demir pencereler, soğuk taş duvarlar, rutubetli beton tavanlar, ölü kafatasları, insan kemikleri ile dolu kara topraklar, süngülü bekçiler, kara ruhlu gardiyanlar... Akrepler, çıyanlar... Sağda feryatlar, solda inilti... Derin zulmetler... Şurada idam mahkûmları¹⁸⁷ son gecelerini geçiriyorlar... Bulduğumuz ortamın verdiği dehşet karşısında bezginliğe, ümitsizliğe düşmemek mümkün değil. Ne kadar sabır ve metanet gösterilse yine de insan bazen sarsılıyor¹⁸⁸.*" Bu satırlar ruhtaki inkırazın, biçareliğin, ızdırabın ve bir çarpınışın küçük bir yansımasıdır.

Eşref Edib'in serencamı, Eskişehir¹⁸⁹, Adana, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Elazığ'a kadar uzanacaktır. Her gittiği şehirde, mutlaka konuşacak birilerini bulacak ya da Eşref Edib'i tanıyanlar çıkacaktır. Elazığ'da tevkifhaneye yerleştikten sonra, ara sıra mahkeme azaları ziyarete gelecektir. Eşref Edib, bu ziyaretlerden birini şöyle anlatır. "*Ara sıra mahkeme azaları geliyor. Konuşuyoruz. Biraz kederlerimiz uyuyor. Mahkeme heyetinin bize karşı öyle kızgınlıkları yok. Yalnız Ali Saib'in bakışları*

¹⁸⁷ Eşref Edib, bir gece idama mahkûm olmuş baba ve oğlun feryadına şahit olacak, o günkü yaşadıkları onu derinden etkileyecektir.

¹⁸⁸ Gün, a.g.e.,46.

¹⁸⁹ Burada kendisini Eskişehir'de Temyiz Mahkemesi'nde hâkimlik yapan kayınpederi ve mebus arkadaşları karşılayacaktır.

korkulu; Abdülkadir Kemâlî ile Fevzi Lütfi ile, benimle hiç konuşmuyor. Nedense bize içinden bir öfke duyduğu gözlerinden okunuyor¹⁹⁰”. Daha önce Ali Saib’in Eşref Edib’e çok menfi baktığından bahsetmiştik. Bu satırlar yaşananları daha iyi anlatmakta, Ali Saib’in düşüncelerini doğrulamaktadır.

Tabî ki bu yaşananlar, Eşref Edib’i oldukça etkileyecek, şu satırları yazacaktır. “*Ne kadar metanetimizi muhafaza etsek, yine de bazen endişeye düşmemek mümkün olmuyor. Meğer ben Ankara’da, o tek kişilik hücrede, o müteaddit demir kapılarla mahsur zindanda, o semayı görmeyen, o kafatasları, ölü kemikleriyle dolu yerde ne kadar rahatmışım. Şimdi burada bir evde oturuyoruz. Çıkıp yakın yerlerde geziyoruz. Üzerimizde öyle şiddetli bir baskı yok. Arkadaşlarla konuşuyoruz, dertleşiyoruz. Güneş istersek, hava istersek akşama kadar bol bol alabiliyoruz. Fakat bütün bunlara rağmen keyfimiz yok, neşemiz yok, içimiz endişeli. Bu kadar gazeteci¹⁹¹ bir araya gelir de orada rahat, huzur mu kalır? Birbirimize mutlaka tesir ediyoruz. Her gün başka bir hava esiyor. İnsan soğukkanlılığını, mümkün değil, muhafaza edemiyor¹⁹²”.* Eşref Edib’in bu dönemlerinde tedirgin olduğu açıkça ortadadır.

Şark İstiklâl Mahkemesi, hâkim heyeti’nde Başkan Mazhar Müfid (Kansu), azalar, Ali Saib (Ursavaş), Lütfi Müfid¹⁹³, Başsavcı Avni (Doğan) Bey¹⁹⁴, kâtip ise, Selim Sarper olacaktır. Eşref Edib, Mazhar Müfid Bey’i eskiden tanımaktadır. Sakarya Harbinde Kayseri’de beraber çalışmışlardır. Avni Beyle’de eskiden tanışıklığı vardır, hatıratında, Avni Bey için “*Yozgat Beylerinden asaleti altında parlayan bir genç; mert bir delikanlı*” diye bahsedecektir¹⁹⁵. Ali Saib Bey’i ise Ankara’da bir parti toplantısında şahsı ile alakalı bir mevzudan dolayı giyaben tanımaktadır¹⁹⁶.

¹⁹⁰ Gün, a.g.e., 80.

¹⁹¹ Eşref Edib, on gazeteci olduğundan bahsediyor. [Suphi Nuri, Fevzi Lütfi, İsmail Müştak, Sadri Ethem, Abdülkadir Kemâlî, Velid Ebüzziya, Ahmet Emin Yalman, Şükrü Esmer, Suphi İleri, Ahmet Şükrü]

¹⁹² Gün, a.g.e., 81.

¹⁹³ Hatıratta ilerleyen kısımlarında şöyle bahsedilir: Zaten öteden beri Lütfi Müfid’le böyle münakaşalarımız [edebî, içtimâî] olurdu. Heybeli Ada’da görüşüyorduk. Prens Abbas Halim Paşa’nın yanında, İskeledeki gazine, vapurda daima çetin mücadeleler yapıyorduk. O, aşırı Türkçülük davasında idi. Türkçülük davası o zaman başlamıştı; Gün, a.g.e., 157.

¹⁹⁴ Avni Bey için Eşref Edib şunları da yazar: “Savcı Avni Bey’in bize teveccühü var. Tamamıyla suçsuz olduğumuza tam bir kanaati var. Defalarca bunu bize söyledi. Onun için ben müsterihim”; Gün, a.g.e., 164.

¹⁹⁵ Gün, a.g.e., 68.

¹⁹⁶ Ali Saib’in Ankara’yı karıştıran iki kişiden birinin Eşref Edib olduğunu söylediği konuşma kastedilmektedir.

Mahkemede, Sadri Ethem Bey'in vatana ihanet ve cinayet suçlarıyla itham edilmesi, davanın zor geçeceği konusunda ilk belirtiler ortaya çıkaracaktır. Abdülkadir Kemâli¹⁹⁷'nin de muhakemesi aynı çetinlikle sürecek, Adana ve civarını isyana hazırlamak için çalışmalar yapmakla suçlanacaktır. Fakat Kemâli Bey, kendisinin bir Türk olduğunu söyleyerek, bu suçlamaların iftira olduğunu dile getirecektir¹⁹⁸. Velid Ebüzziya'da¹⁹⁹ hilafet ve tesettür konusunda muhakeme edilecektir.

Bu davanın en ağır suçlamaları Eşref Edib'e yöneltilecektir, çünkü Şeyh Said, kendisini isyana sevk eden hadiseleri, Sebilürreşad'da okuduğunu, Sebilürreşad okudukça çileden çıktığını söylemiştir. Eşref Edib, Fevzi Lütfi, Abdülkadir Kemâli'nin ve kendisinin durumunu kurbanlık koyun olarak değerlendiriyor hatıratında²⁰⁰. Çünkü bu üçlü hakkında adeta karar verilmiş, diğer gazeteciler sürgünle bu işten kurtulmuş olacaklardır. Eşref Edib, Ali Saib'in tutumları karşında şu satırları yazmıştır. “*Ali Saib, neden bize bu kadar düşman? Ben, dine yapılan hücumlara karşı geliyorum, hiçbir kuvvete boğun eğmiyorum*”²⁰¹. Eşref Edib'e göre, bu mahkemenin iki yüzü var: Biri resmi yüzü, diğeri iç yüzü. Reis Mazhar Müfid, resmi yüzü, Ali Saib ise iç yüzünü temsil ediyor, ama bu mahkemenin diktatörü Ali Saib²⁰². Ayrıca, kimseyi isyan hadisesi ile suçlayacak bir delilde yoktur. Mahkeme, gazetecilere, hadisenin dışında sorular yöneltmesi de durumu da özetler niteliktedir. Yani şahsiyetler teorik olarak sorgulanmakta, pratikte yaptıkları pek fazla bir şey yoktur zaten.

Eşref Edib'de mahkemenin ciddiyetine şüphe ile bakmakta olup, bu hadise ile düşünceleri her şeyi özetler niteliktedir: “*Hakikatte bir mahkeme değil, bir kukla. Hâkim heyeti de bunu biliyor; biz gazeteciler de biliyoruz. Bununla beraber hiç kimse bu oyunu açığa vuramıyor. Mahkeme ile sanıklar arasındaki mücadele, resmiyetini muhafaza ediyor. Başka türlü çaresi yok. En ufak bir itaatsizlik bu oyunun iç yüzü hakkında en*

¹⁹⁷ Adana'da “Mücadele” adında [Daha sonra isimli 150'liklerin de bu isimde bir gazete çıkardığını öğrenir, gazetenin ismini “Tok Söz” olarak değiştirir] bir gazete çıkaracak, 70–80 nüsha kadar neşrettikten sonra, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası açılınca, bu fırkanın programını düşüncesine uygun bulmayarak, İstanbul'a gitmiş, orada da 14–15 nüsha çıkarmış, fakat daha sonra gazete kapatılmıştır. Sebep olarak ise, Terakkiperver Parti Programında, altıncı maddesinde yer alan “Fırka, efkar ve itikadat-ı diniyeye hürmetkardır” ifadesine dayanılarak Takrir-i Sükun Kanunuyla 5 Haziran, 1925 tarihinde kapatılmıştır; *a.g.e.*, 100.

¹⁹⁸ Gün, *a.g.e.*, 100.

¹⁹⁹ Ali Saib, Ebüzziya'ya Eşref Edib hakkındaki olumsuz yargılarından bahsetmiştir.

²⁰⁰ Gün, *a.g.e.*, 104.

²⁰¹ Gün, *a.g.e.*, 104.

²⁰² Gün, *a.g.e.*, 105.

*ufak imâ, derhal insanın hayatına mal olur. Onun için çok tetikte olmak, çok dikkatli ve soğukkanlı konuşmak lazım. Mahkeme de rollerini çok dikkatli yapmak durumunda. Direktife aykırı en ufak bir hareket, bir söz onların da canına okur*²⁰³. Eşref Edib, bu konuda haklı görünüyor, hadise Şeyh Said isyanını muhakeme etmekten çıkmış, adeta Sebilürreşad yargılanır bir ortam oluşmuştur. Özellikle mezkûr dergide yayınlanan yazılardan dolayı Eşref Edib sorgulanmakta, bu davaya delil olabilecek bir şey çıkarma derdi hissedilmektedir.

Aslında, bu durum isyancıların, kanun dışı hareketlerini, örtbas etmek için birilerini suçlayarak, hadiseyi başka yere sevk etme, davanın muhtevasını değiştirme çabalarının olduğu bir gerçektir.

Eşref Edib, bütün suçlamalara, soğukkanlılıkla cevap vermiş, Sebilürreşad'ın sadece din düşmanlarına²⁰⁴ cevap verdiğini bunu kendileri için bir görev telakki ettikleri, Sebilürreşad'ın Meclis ve hükümet'e karşı hiçbir şey yazmadığını, eğer bütün nüshaların tetkik edilirse de hakikatin ortaya çıkacağını savunmuştur²⁰⁵.

Şeyh Said, isyanına²⁰⁶ temel oluştururken, Kuran ve Peygamberin emirlerinden etkilendiğini de söylemiştir. Fakat Eşref Edib, mahkemede, Kuran ve peygamberin emirlerinde Şeyh Said'i isyana²⁰⁷ teşvik edecek hiçbir şeyin bulunmadığını söyleyerek, Sebilürreşad'a yapılan saldırıların hakikati yansıtmadığını, Said'in yaptığı bu hareketin de mertçe olmadığını dile getirmiştir²⁰⁸.

Davanın muhtevası ısrarla başka bir cihete kayarken, sık sık Sebilürreşad'daki yazılar sorgulanıyor. Bir bakıma, Cumhuriyet'e nasıl bakıldığı konusunda endişeler giderilmeye çalışılıyor. Eşref Edib'in bu konudaki duruşu çok nettir ve şunları söyler: *“Milli Mücadelenin büyüklük ve ulviyetini takdir etmeyecek hiçbir Müslüman yoktur. Anadolu'nun mücahadesi bütün İslâm âleminde derin tesirler meydana getirmiştir.*

²⁰³ Gün, *a.g.e.*, 106.

²⁰⁴ Bazı gazeteler, muharrirler kastediliyor.

²⁰⁵ Gün, *a.g.e.*, 111-112.

²⁰⁶ Eşref Edib, zaman zaman “Kürd isyanı” olarak isimlendiriyor.

²⁰⁷ Lozan'da çözüme bağlanamadan bırakılan “Musul Meselesi” ile ilişkilendirilen “Şeyh Said İsyanı”nın, İngilizler tarafından tahrik edildiği yaygın kanaattir; Gün, *a.g.e.*, 115.

²⁰⁸ Şeyh Sait Müdafaanamesinin on sekiz yerinde Sebilürreşad'dan bahsetmiştir. Bu durum ise Eşref Edib'in moralini çok bozmuştur. Çünkü Şeyh Sait bu dergiye abone dahi değildir, kardeşinden alıp okumaktadır; Gün, *a.g.e.*, 112-114.

*Bugün bütün Müslüman milletler, Anadolu'nun millî hareketini en yüksek bir ideal olarak telakki etmektedirler*²⁰⁹.

Hâlbuki Sebilürreşad'ın, Millî Mücadeleye olan desteği ayan beyan ortadadır. Bu tür suallerin tam olarak neye tekabül ettiğini anlamak gerçekten güçtür. Fakat bunlar bertaraf edilerek, Sebilürreşad'dan cımbızlanarak alınan yazılar, Cumhuriyet'e aykırıymış gibi algılanıyor. Eşref Edib ise, bu tür yayınlarda, kesinlikle Cumhuriyet'e bir karşı bir hareketin olmadığını, muharrirlerin, bazı muhitteki ölçsüz davranışlara karşı Sebilürreşad'ın üzerine düşeni yaparak, bunlarla mücadele ettiğini savunmuş, içtimai ve dini meseleleri kendisine dert edinmiş bir derginin bu tür yayınlar yapmasının da abesle iştiğal olduğunu görüşünü dile getirmiştir²¹⁰.

Ali Saib'in, bir sual esnasında, "gazetenizi tamamen görmedim" şeklindeki telakkisi, Sebilürreşad'a sadece belli noktalardan bakıldığını, belli şeylerin konu edildiğini ispatlar niteliktedir. Eşref Edib, bu durumda Sebilürreşad'ın savunmasını tek başına üstlenmiş, her satır yazının arkasında olduğunu ısrarla dile getirmiştir²¹¹.

Eşref Edib, Millî Mücadelede çok emeği geçen bir şahsiyettir, Ali Saib Bey'e bu dönemde Kayseri'de yaptığı çalışmalarını anlatıyor, adeta o günlerin heyecanına geri dönüyor²¹². Ama Ali Saib'in bu konuda derin şüpheleri var. Sebilürreşad sathi suçlamalara maruz kalıyor, Eşref Edib'i ısrarla köşeye sıkıştırma çabası her kelâmına nüksediyor Ali Saib'in. Adeta Sebilürreşad'ın millî mücadeledeki emekleri bir anda yerle bir ediliyordu.

Mahkemeler uzadıkça uzayacak, gece yaralarına kadar sürecektir. Hatta savcı Avni Bey bir ara Eşref Edib'in rahatsızlığını²¹³ bahane ederek, birkaç gün ara verilmesini istemiş, fakat Eşref Edib bunu reddederek, devam etmek istediğini söylemiştir²¹⁴.

²⁰⁹ Gün, *a.g.e.*, 117-118.

²¹⁰ Gün, *a.g.e.*, 119.

²¹¹ Gün, *a.g.e.*, 121.

²¹² Gün, *a.g.e.*, 134.

²¹³ Bu sorgulama esnasında Eşref Edib sıtma nöbeti geçirmiştir. Sık sık su içmektedir.

²¹⁴ Gün, *a.g.e.*, 138-139.

Ali Saib, mevzuyu İstanbul'da dans salonlarının²¹⁵ hadisesine getirerek, bu konuda Sebilürreşad'da yazılanlar hakkında sorular sorar, Eşref Edib ise, bu suallere, söylediklerinin sadece İstanbul'un mahdud muhitleri için geçerli olduğu söyleyerek, bu konuda Büyük Millet Meclisi'nin neşrettiği bir beyannameden alıntılar yaparak savunma yapmıştır²¹⁶.

Eşref Edib, konuşmalarına çok dikkat etmeye çalışmakta, adeta kelimeleri seçerken, çok müdekkik davranmaktadır. Endişelerini şu cümlelere sığdırıyor: “*Ben mahkemeyi hiç hafife almıyorum. Ciddiyetimi hiç bozmuyorum. Dudaklarımın en ufak bir tebessüme kaymamasına bütün gücümle ehemmiyet veriyorum. Çünkü Ali Saib'in ne kanlı adam olduğunu biliyorum. Kanlı gözleri bir kere dönerse bu basit mesele birer vatana ihanet suçu sayılabilir. Günde birkaç idam hükmü veren adamları küçümsemek, hafife almak büyük bir tehlike teşkil eder. Onun için, onlar ne kadar maskara mevkiye düşseler de, ben asla soğukkanlılığımı kaybetmemeye çalışıyorum. Ve cevaplarımda en ufak bir alaya saptmıyorum*”²¹⁷. Eşref Edib kaygılarında haklı, yapacağı bir anlık hata belki de çoğu şeye mâl olabilirdi. Ayrıca, Ali Saib'in tutumu²¹⁸ da göz önüne alınırsa, Eşref Edib çetin bir mücadele örneği sergileyecektir.

Bu mahkeme konusunda Eşref Edib'in ciddi şüpheleri mevcuttur. Çünkü bu mahkemenin neticesinde bir şey çıkacak gibi değildir. Belki de karar yukarıdan tebliğ edilecek, bu da uygulanacaktır²¹⁹.

Mahkemenin ilerleyen bölümlerinde, eski iki arkadaş olan, Lütfi Müfid Bey ile Eşref Edib, Türk Ocakları hakkında bir tartışmaya tutuşacaklardır. Konunun ana teması ise, bu ocağın Anadolu'nun kurtarılmasında ne kadar etkili olduğu ve Sebilürreşad'ın bu konuya neden mesafeli durduğu üzerine yoğunlaşacaktır²²⁰. Eşref Edib, millet ile dini

²¹⁵ İstanbul'da kaldırılan Şeyhülislâmlık binasındaki bir kız okulunda bir müsamere verilmiş, vali'nin başkanlığında bir dans müsameresi, bu olaya Sebilürreşad'da yer verilmiş, Şeyh Said'de bu olaydan bahsetmiştir. [Eşref Edib, bu hadiseyi günlük bir gazeteden alıntı yaparak yayınladıklarını söylemiştir]; Gün, a.g.e., 154.

²¹⁶ Gün, a.g.e., 146.

²¹⁷ Gün, a.g.e., 147.

²¹⁸ Ali Saib'in sorularına, Eşref Edib uzun cevaplar vermektedir. Bu da Ali Saib'i ciddi anlamda sınırlendirmektedir.

²¹⁹ Gün, a.g.e., 150.

²²⁰ Gün, a.g.e., 158-159.

farklı olarak algılamadığını sürekli dile getiriyor, böyle bir ayırım yapmanın da temelde yanlış olacağını düşünüyordur²²¹.

Savcı Avni Bey, medreselerin durumu ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu hakkında Sebilürreşad'da yayınlanan yazılarda tam olarak ne amaçlandığını sorar. Eşref Edib, medreselerin iyileştirilmesi, yenilmesi konusunda Sebilürreşad'da birçok makale çıkmış, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na da karşı olmadıklarını, fakat uygulandığındaki²²² sıkıntıları dile getirdiklerini söylemiştir²²³.

Bu mahkemenin gidişatından memnun olmayan Eşref Edib, hatıratına şunları yazacaktır: *“İşte insanlar hayatta böyle hadiselerle maruz kalır. Sabır ve tahammül gerek. Şaşırıp kedere, ümitsizliğe düşüp dengeyi bozmak doğru değil, mücadele yolu çetin bir yoldur. Nice kişiler bu yolda can vermişler. Hak ve hakikati söylemek, müdafaa etmek mukaddes bir iştir. Bu yolda olanlara bir ders olsun, diye yazıyorum. Eğlence için değil. Hayatın türlü cilveleri olur. Hadiseler altında çökmemeli, hadiseleri çökertmeye çalışmalıdır”*²²⁴.

Arkadaşlarının Eşref Edib'e, *“onlar mı seni yargıladı, yoksa sen mi onları sorguya çekti, anlayamadık. Vallahi iyi tahammül ettiler”*. şeklindeki serzenişlerinin haklılık payı var, çünkü bazı gazetecilerin muhakemesi üç-beş dakika sürmüştü, bazıları henüz sorguya çekilmemiştir. Ayrıca, çok hazırlıklı olmadan, hangi soruların geleceğini bilmeden, uzun uzun cevaplar vermek herkesin harcı değildir.

Mahkeme bittikten sonra, hâkimler gazetecileri ziyaret edecek, hatta bu konuşmalarda resmiyet sınırları zorlanarak, muhabbet samimi bir havaya bürünecektir. Ali Saib, bu tür hususi ziyaretleri bile fırsat bilerek Eşref Edib'e sorular yöneltecektir²²⁵.

Eşref Edib'in mahkeme sürecinde en çok dikkatini çeken, Velid Ebuzziya'nın, kendini dahi unutarak sürekli Eşref Edib'in durumunu düşünmesi ve karamsar olmasıdır. Bununla ilgili hatıratına şunlar düşülecektir: *“Bununun sebebinin beraat ettikten*

²²¹ Gün, a.g.e., 161.

²²² Uygulama yetkisi Bakanlar Kurulundadır.

²²³ Gün, a.g.e., 165.

²²⁴ Gün, a.g.e., 167.

²²⁵ Gün, a.g.e., 171.

sonra anladım. Ali Saib, özel konuşurken üç kişiyi muhakkak surette asacağız, diyormuş. Diğer gazetecileri de şuraya buraya sürgün edeceklermiş. Başta ben, sonra Fevzi Lütfi, sonra Abdülkadir Kemalî. Ben Sebilürreşad sahibi, dini mecmua sahibi.... Şeyh Said, Sebilürreşad mecmuasından çok bahsetmiş. Her ne öğrendiyse, her ne söylediyse hep Sebilürreşad'dan okumuş. Bundan dolayı Ali Saib beni asilerin reisi yerine koyuyor. Fevzi Lütfi de meşhur “O göz ki...”²²⁶ makalesini yazmış. Zülfiyare dokunmuş. Abdülkadir Kemalî ise, Ali Saib'in şahsi düşmanı²²⁷. Fakat Eşref Edib, Velid'in kaygılarını taşımadığını, belki de böylece kendini teselli ettiğini, avuttuğunu, içinde böyle bir korkunun oluşmadığını söylemiştir²²⁸.

Mahkemeye, Ankara'dan gelen şifreler kâtipler aracılığıyla öğreniliyor, fakat Ali Saib'in şifreleri hakkında kimsenin fikri yok. Bu durum, ister istemez herkes de bir infial durumu meydana getiriyor²²⁹.

Bu tarihlerde, Mustafa Kemal “Şapka” ile ilgili iki konuşma yapıyor²³⁰. Bu konuşma hakkında, o gün sıranın İsmail Müştak'ta olmasına rağmen, bu düzen bozularak Eşref Edib'e bu konuşmayı okuyup okumadığı, ne düşündüğü soruluyor²³¹. Ali Saib, özellikle bu sorularla, Sebilürreşad'ın Cumhuriyet'e nasıl baktığı konusundaki kaygılarını gidermeye çalışmakta, daha net cevaplar istemektedir. Fakat bu konuda, Eşref Edib, Diyanet Reisi Rifat Bey'in beyanatına gönderme yaparak, doğrudan cevap vermeyerek, böyle konularda resmi sıfat taşımayanların fikir ve görüşlerinin ehemmiyeti olmadığını söyleyerek, “bize fikir düşmez” beyanını Ali Saib Bey'i daha çok kızdıracaktır²³². Çünkü bunca yıl Sebilürreşad'ı çıkaran birinin, bu konuda fikir sahibi olmaması gerçekten doğal karşılanacak bir şey değildir. Aslında Eşref Edib'in politik cevapları ortamı büsbütün germiş, mesele daha fazla uzatılmamıştır.

²²⁶ Yüksek bir makamı rahatsız etmiş; Gün, a.g.e., 173.

²²⁷ Gün, a.g.e., 172-173.

²²⁸ Gün, a.g.e., 173.

²²⁹ Gün, a.g.e., 175.

²³⁰ İlk konuşma 28 Ağustos 1925'te İnebolu'da, ikincisi 30 Ağustos 1925'te Kastamonu'da yapılacaktır; Gün, a.g.e., 176.

²³¹ Gün, a.g.e., 180.

²³² Gün, a.g.e., 182.

Bu sırada Ankara'dan bir telgraf gelecek²³³, maznunların “af ve müsamaha” dilemesi ve bunun Ankara'ya bildirilmesi talep edilecektir. Fakat bu durum bazı gazeteciler tarafından sevinçle karşılanırsa da, Velid Ebüzziya “suçumuz mu var ki af dileyelim” diyerek, bu duruma karşı çıkmış, Fevzî Lütfî ve Abdülkadir Kemalî de ona destek vermiştir²³⁴. Diğerleri ikna olacak, ama Ebüzziya'yı ikna etmek Eşref Edib'e düşecektir. Bu işte muvaffak olan Eşref Edib, yazılanları imzalatacak, on gazetecinin “af ve müsamaha” dilekçesi Ankara'ya yollanacaktır²³⁵.

Mustafa Kemal'in Şark İstiklâl Mahkemesine gönderdiği cevabı şöyledir: *“Gazetecilerin mahkeme celbinden sonra Anadolu'da ve isyan sahasındaki meşhudatları, üzerinde hata ettikleri ve nadim oldukları hakkındaki telgraflarını evvelce mahkemenin adalet nazarına takdim etmişim. Bu defa yine müştereken yukarıdaki telgrafla müracaat ediyorlar. Bunu da nazar-ı insafa almak muvafıktır, efendim”*²³⁶

Bu davanın iddianamesini²³⁷ Savcı Avni Bey hazırlayacaktır. Yapılacak her ne olursa olsun Cumhuriyet'e zarar veremeyeceğini, şüphesiz buna karşı duracaklarını söylemiştir. Dava ile ilgili olarak şu satırlarla devam edilmiştir: *“Memleketi anarşi ve nifaka sokan amillerin araştırılması ve cezalandırılmasıyla meşgul olan mahkememiz, bu arada basın mensuplarının önde gelenlerinden Ahmet Emin ve Eşref Edib Beyler'le arkadaşlarını celp ve tevkif etti. Seksen yedi günden beri devam eden muhakemeleri ve tetkikleri, neşrettikleri makalelerle devletin dâhili emniyetini ihlal ve nifak manzarasına sebep olmalarıyla, isyanın çıkmasını kolaylaştırdıklarını ispat sahasına çıkarmıştır. Yalnız işlenen bu fiilin “Hiyanet-i Vataniye Kanunu”nda tarif ve açıklandığı üzere “kasıtlı olarak” yapıp yapılmadığı konusunda iddia makamının görüşü, şahsi infialler ve dengesiz ölçülerle yazılan ve neticede anarşi ve nifak doğuran bu makalelerin doğuda meydana gelen isyanın çıkması için kasıtlı olarak yazılmadığı biçimindedir”*²³⁸.

²³³ Bu haber şifre memurlarından sızacak, İsmail Müştak haberi arkadaşlarına duyuracaktır; Gün, a.g.e., 185.

²³⁴ Gün, a.g.e., 185-186.

²³⁵ Gün, a.g.e., 192.

²³⁶ Gün, a.g.e., 193.

²³⁷ 13 Eylül 1341/1925; Gün, a.g.e., 197.

²³⁸ Gün, a.g.e., 196.

Böylelikle dava gazetecilerin beraatıyla son bulmuş, geriye sadece yaşanan sıkıntılar kalmıştır. Mahkeme Sebilürreşad'ın yayımını durdurmak şartıyla, Eşref Edib'i serbest bırakmıştır.

C) MUHALİF BİR ANSİKLOPEDİ: İSLÂM-TÜRK ANSİKLOPEDİSİ (MUHİTÜLMAARİF) VE MECMUASI

Sebilürreşad dergisinin 1925 yılında kapanmasının ardından yayın hayatına bir müddet ara vermek zorunda kalan Eşref Edib, bu sükûn halini 1940 yılında bozacaktır. Tabî ki bu tarihin sebep-i mucizesi, çıkması gündemde olan İslâm Ansiklopedisine karşı muhalif tavır ya da bu ansiklopediye bir alternatif oluşturma çabasıdır. Ki bu yıla müteakib Milli Eğitim Bakanlığınca yayınlanan İslâm Ansiklopedisi'nin ilk fasikülü 6 Ocak 1941 yılında çıkacaktır.²³⁹ Ama Eşref Edib, bu konuda elini daha çabuk tutarak İslâm-Türk Mecmuasını daha önce yayınlayacaktır. Bu ansiklopedinin sahibi ve Umumi Neşriyat müdürü olarak da yine Eşref Edib karşımıza çıkacaktır. Bernard Lewis'e göre, Eşref Edib'in bu girişimi tek parti dönemine karşı ilk ciddi harekettir.

Ansiklopedi'nin 1.cildi, 50 fasikülden müteşekkil olup, 790. sayfada “Azad” kelimesiyle son bulur. II. cildine ise, 1944'te başlanır. Bu dönemde Ansiklopedi'nin ilk fasikülü ile birlikte ek olarak başta dört sayfa, sonra on altı sayfa olacak İslâm-Türk Ansiklopedisi, Muhitü'l Maarif Mecmuası verilir. Muhitü'l Maarif içerik itibariyle İslâmi İlimlere, sanat, edebiyat ve maarif sahasındaki yazılardan oluşarak, Mecmua yüzüncü sayısıyla son bulacaktır²⁴⁰. Ansiklopedi de yetmişinci fasikülle yayımına son verecektir.

Derginin birinci sayısındaki künyesinde, her nüshanın fiyatı 12,5 kuruş olarak belirlenmiş, idare yeri olarak da Ankara Cad. no:69, Asarı İlmiye Kütüphanesi İstanbul, telgraf adresi ise İstanbul Asarı İlmiye Kütüphanesi şeklinde verilmiştir. Sol üst köşede, “Her cildi 600 kuruştur, her cild 52 nüshadır, hariç memleketler için bir cildi 750 kuruştur ve abone bedeli peşindir” ibareleri yer almaktadır. Hemen altında, “Şimdilik on beş günde bir, Cuma günleri çıkar, haftalık ilmi mecmûa” yazısı bulunmaktadır. Ayrıca

²³⁹ **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, (1941–1960), (Yay. Kur. Hasan Ersel-Ahmet Kuyaş-Ahmet Oktay-Mete Tunçay), II, YKY, İstanbul 2002, 8.

²⁴⁰ Fahrettin Gün, *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din, Siyaset ve Lâiklik (1948-1954)*, Beyan Yay., İstanbul 2001, 80.

birinci sayı iki defa basılacak, bu baskılar ise Stad matbaasında yapılacaktır. Fakat üçüncü ve sekizinci sayılar Güneş, dokuzuncu sayıdan elli bir ve elli ikinci sayıya kadar Cumhuriyet (İstanbul), elli bir ve elli ikinci sayılar İstikbal, elli üç ve elli dört sayılarından altmış üç altmış dört'e kadar İbrahim Horoz, altmış üç ve altmış dört'ten altmış sekizinci sayıya kadar Aydınlık, doksan ikinci sayıya kadar (71,72 ve 73. sayılar Şaka matbaası) Kardeşler matbaasında, doksan ikinci sayıdan yüzüncü sayıya kadar Şaka matbaasında basılacaktır. Ayrıca bu ansiklopedi Asarı İmiye Kütüphanesi Neşriyatı olarak çıkarılacaktır.

Derginin birinci sayısında münderecat ismiyle, imzasız olarak yayınlanan yazıda derginin çıkış gayesi şu ifadelerle dile getirilmiştir: *“Bu eserin hedefi Türk-İslâm kültürünün zengin ve asil kaynaklarını Türk milletinin istifadesine arz etmek, Türk milletinin bu inkişaf ve taali devrinde bu geniş ve feyizli hazinelerine bihakkin sahip olduğunu tebarüz ettirmek olduğu için, bu hedefi tahakkuk ettirmek üzere bütün muharrirlere sanih olan ilk düşünce, bu eserin, ilim ve faziletin yüksek hamisi ve milli asaletin en güzide mümessili İsmet İnönü'ne ithafı olmuş ve bu da bütün muharrir arkadaşlarımızın milli reisimizin güzide şahsiyetinden ve onun başarılı kudretinden ilham aldıklarını göstermiş ve bu ilham, hiç şüphe yok ki, bu eser için müstesna bir tali eseridir”*²⁴¹. Daha sonra bu ansiklopedinin her evde bulunması isteyip de haftanın muayyen ve müsait zamanlarında çocuklarına cehren okuttururlarsa, bütün aile halkına da ciddi ve ilmi eserlere rağbet uyanmasına ve İslami malumatlarının artmasına hizmet edilmiş olur”²⁴². Şiarını böyle belirleyen İslâm-Türk Ansiklopedisi, bu bakımdan halk ile bütünleşme gayesini gözden kaçırmaz.

Ansiklopedinin üçüncü sayısında E. Ekrem Talu²⁴³ İslâm-Türk Ansiklopedisi hakkında düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: *“Böyle bir esere lüzum var mı idi? Yabancı dille neşrolunmuş bulunan İslâm Ansiklopedisi bunun göreceği işi görmüyor mu idi? Bu suallerden birincisine verilecek cevap elbette müsbet, ikincisine ise mutlak surette menfidir. Herhangi bir ilmi eser, o ilmin erbabı, salâhiyyetar âlimleri tarafından kaleme alınmadıkça, sahih olamaz. İslâmın mahiyetini ruhunu, tarihini, adab ve erkânını, hikmetini, felsefesini, hülasa bütünlüğünü izah iddiasında bulunan bir*

²⁴¹ İslâm-Türk Ansiklopedisi (Muhitülmaarif) Mecmuası, 25 Teşrinevvel 1940, I, S.1, 2.

²⁴² İSAM, “Karilerimizle Hasbihal”, 25 Teşrinevvel 1940, I, S.1, 4.

²⁴³ Talu'ya eserin ilk formasını Eşref Edib göndermiş, Talu ise bir yazı ile kendisini tebrik etmiştir.

[Muhitülmaarif]in, İslâmiyetle hiçbir münasebeti olmayan kimselerin elinden çıkması onun, noksan, hatalı, muğlâk ve hatta bazen de onun muharref olmasını intaç eder”²⁴⁴. Talu burada İslâm Ansiklopedisi’ne karşı olan rahatsızlığı açıkça dile getirmiştir, zaten bu mevzu İslâm-Türk Ansiklopedisi’nde sık sık dillendirilecektir. Eşref Edib’e göre İslâm Ansiklopedisi misyoner ve müsteşrikler tarafından yazılmıştır, bizi anlamaktan da oldukça uzaktır²⁴⁵. Fakat İslâm Ansiklopedisinde bu tercümenin elzem olduğu şöyle açıklanmıştır: “Bütün eksikliklere rağmen, İslâm Ansiklopedisi bu dünyada bir misli daha mevcut olmayan ve orientalizmin İslâm ve Türk şubesinde, yardımından istiğna edilmeyecek ve son zamanlara kadar Türk tarih ve kültürünün, İslâm tarih ve kültürüne sıkı alakası dolayısıyla, biz Türkler için ihmali mümkün olmayacak muazzam bir eserdir²⁴⁶. Buradan da anlaşılacağı gibi, çeviride ve telif maddelerin yazılmasında sıkıntıların çekildiği ortada, zaten mezkûr yazıdan anlaşılacağı gibi, eksikliklerin olduğu dile getiriliyor. Fahr al-Din al-Razi gibi bir âlimin ve Abu al-Kasım al-Zahravî gibi orta asrın en büyük tabibinin unutulmuş olmasını zikretmek kâfidir²⁴⁷.

Derginin onuncu sayısında İslâm-Türk Ansiklopedisi’nin Bağdat basınındaki yankıları dile getirilmiş, Abbas Azzavî²⁴⁸ tarafından kaleme alınan yazıda bu çalışma ile Türklerin Hakiki ve mükemmel bir Ansiklopediye sahip olacağı, bunun da büyük bir kazanç olduğunun üstünde durulmuştur²⁴⁹.

Bu arada, İslâm Ansiklopedisi’nde çıkan maddeler çok sıkı bir şekilde takip edilmektedir, hata ve noksanlardan bahseden diğer gazetelerden alıntılar dahi yapılmaktadır. Bu konuda Hüseyin Namık Orkun’un Ulus gazetesi’nde çıkmış yazısı da oldukça ilgi çekicidir. Bu yazı aynen alınarak İslâm-Türk Ansiklopedisine konmuştur²⁵⁰.

Derginin on üçüncü sayısında, Eşref Edib, İstanbul Üniversitesi hocalarından Müsteşrik Mösyö Riteri’nin Asistanı Ahmed Ateş’in İslâm-Türk Ansiklopedisi için

²⁴⁴ E. Ekrem Talu, “Türk-İslâm Ansiklopedisi”, **İSAM**, I, S.3, 22 Teşrinisani 1940, 4.

²⁴⁵ Eşref Edib, “İslâm Ansiklopedisi/Misyoner ve Müsteşriklerin Yazdıkları İslâm Ansiklopedisinin İlmî ve İslâmî Mahiyeti”, **İSAM**, 24 Kanunisani 1941, I, S.7, .3-4.

²⁴⁶ **İslâm Ansiklopedisi**, “Mukaddime”, Milli Eğitim Basımevi, I, İstanbul 1961, s.xvii.

²⁴⁷ **İA**, s.xvi.

²⁴⁸ Abbas Azzavî, İslâm-Türk Ansiklopedisi’nin tahrir heyetinde yer almıştır.

²⁴⁹ Abbas Azzavî, **İSAM**, 21 Mart 1941, I, S.10, 4.

²⁵⁰ **İSAM**, 4 Nisan 1941, I, S.11, s.3-4; Hüseyin Namık Orkun, Ulus, 23 Mart 1941.

“derme çatma” bir eser olduğuna hükmetmesi üzerine bir yazı kaleme alarak, Ahmed Ateş’i ilim endişesinden uzak bir şahsiyet olarak tanımlamıştır ve ayrıca Edib, bizim ilim adamlarımız tarafından yazılan bu Ansiklopedi’nin her maddesinin, müsteşrik, misyoner ve Yahudi kumpanyası tarafından yazılan maddelerden çok daha iyi olduğunu savunmuştur²⁵¹. Lakin bu hadise üzerine bir sayı sonra hayli uzunca bir yazı da İsmail Hakkı İzmirli tarafından yazılarak, Ahmed Ateş’e cevap verilmiştir²⁵². İslâm-Türk Ansiklopedisi’nin bu hadiseye kızdığı çok belli ki, Ahmed Ateş’in²⁵³ tenkidlerine karşı bir yazı da Ömer Rıza Doğrul’dan gelecektir²⁵⁴. Bu yazı silsilesi Eşref Edib’in ahir yazısıyla bitecektir, burada Ahmed Ateş’in Ansiklopedi için derme çatma kelamını uygun görmesi, A harfinin yazıldığı halde, Abdullah, Abdürrezzak, Abbasiler maddelerinin bilerek, ansiklopediyi yazarların işine gelmediği içindir, Eşref Edib’in bu tenkide cevabı ise, “*Uzun Â’yı kısıdan ayırdık, bunlar bittikten sonra sıra Kısa A’ya gelecek, O zaman hiçbir şeyin atlanmadığını görülür ve eserin derma çatma değil, kendi kafanızın derme çatma olduğu*”²⁵⁵ “şeklindedir. İşte bu münakaşa bu yazı ile son bulacak, bir daha herhangi bir yazı yayınlanmayacaktır.

Fakat hemen bir sayı sonra başka bir münakaşa başlayacaktır, sebebi ise, Yurt ve Dünya dergisinde Niyazi Berkes’çe yazılan “Yeni İslâmcılık” yazısıdır. Berkes, bu yazısında İslâm Ansiklopedisi’nde yer alan kısa “Âdem” maddesini daha gerçekçi bulmuş, İslâm-Türk Ansiklopedisindeki sayfalar ayrılan “Âdem” maddesinin çarpıtıldığını dile getirmiştir ve bu maddeye göre, Kuran’da ilk ve Tanrı tarafından yaratılan insanın Âdem olduğu bildirilmediği, bilakis Kuranın arzın tabakalarından ve beşeriyetin tekâmülünden bahsettiği, hatta arzın tabakalarına inerek araştırma yapınız tarzında bir emir de bulunduğu ileri sürülüyor²⁵⁶. Berkes, İslam-Türk Ansiklopedisine bu tenkidiyle, ilim cephesini ihmal etmekle ve müsteşriklere yakın olmakla suçlanıyor²⁵⁷. Bu tartışma bir sonraki sayıya taşınarak, Niyazi Berkes’in iddialarının çürük olduğu ve Hıristiyanlık tarihine ve kültürüne aşına olduğu için, bu konuda

²⁵¹Eşref Edib, **İSAM**, 9 Mayıs 1941, I, S.13, 1–2.

²⁵²İsmail Hakkı İzmirli, **İSAM**, 30 Mayıs 1941, I, S.14, 1–4.

²⁵³Ahmed Ateş’in yazıları Tasviri Efkar’da yayınlanmaktadır. Arap ve İran filolojisi asistanıdır.

²⁵⁴Ömer Rıza Doğrul, “Haksız Bir Tenkide Cevap/Muhterem Tasviri Efkar’a”, **İSAM**, 20 Haziran 1941, I, S.15, 2–3.

²⁵⁵Eşref Edib, “İlmî Mesaiye Düşmanlık Zihniyeti İlmî Muhit içinde Bu Zavallı Zihniyet Nasıl Yaşayabilir?”, **İSAM**, 1 Ağustos 1941, I, S.17, 3.

²⁵⁶Niyazi Berkes, Yeni İslamcılık, **Yurt ve Dünya Dergisi**, Ağustos 1941, II, S.8, 114–115.

²⁵⁷İmzasız, “Ansiklopedimizin Mesleğine Dair I”, **İSAM**, 29 Ağustos 1941, I, S.18, 2

yabancı bir zihniyete sahip olduğu, bu yazının onun bütün noksanlarını ve aksaklıklarını açığa vurduğu söyleniyor²⁵⁸. Fakat Berkes, yazısında haklı bir eleştiri yapıyor, İslâm Ansiklopedisi'nin müsteşrik ve misyonerlerin propagandasının yapıldığını savunan zihniyetin, aynı şekilde kendisi de İslâm akidesinin propagandasını yapmakta olduğu söylemektedir²⁵⁹ ve bu cereyan şiarı “İslâmiyet Terakkiye Mani Değildir” şeklinde ifade edilen ve fikir tarihimizde vaktiyle Sıratı Müstakim ve Sebilürreşad mecmuaları etrafında toplanan muharrirler tarafından işlenmiş olan görüşün bir temadisi olarak yorumlamıştır²⁶⁰. Bu hareketin bir “akılcılık” cereyanı değil, bir “aklîleştirilmecilik” cereyanı olarak dile getirmiştir²⁶¹.

Tabî ki mecmua, hep böyle münakaşalardan müteşekkil değil, Özellikle Mehmed Akif Ersoy'dan yapılan şiir alıntıları ve Eşref Edib'in Mehmed Akif hakkında yazdıkları ve diğer kitapların²⁶² tanıtımları göze çarpmaktadır.

Mecmuanın yirmi sekizinci sayısında, İsmail Habib'in (Sevük), “Avrupa Edebiyatı ve Biz” adlı eseriyle alakalı imzasız bir yazı dikkati çekiyor. Bu yazıda, eserde İslâm ve tarihine geniş yer verildiğinden bahsedilerek, fakat Habib'in bazı noktalar hariç etkilerde kaldığının altı çizilerek, bu durum iki sebebe dayandırılıyor: Birincisi, eserinde en fazla müsteşrik ve misyonerlerin eserlerine güvenmesi, ikincisi ise bu meselelere dair ilim adamlarımızın eserlerin en mühimlerini de okumamasıdır²⁶³.

Bu tenkide otuzuncu sayıda devam edilerek, İsmail Habib'in bu eseri hakkında bir yazı daha yayınlanıyor, burada İsmail Habib'in Müsteşrik malumatlarına dayanarak, bu konuda ihtisas sahibi görünmek gibi bir gayesi olduğu ve bunun da Habib'i hatalara sürüklediği savunulmuştur²⁶⁴. Tabî ki, İsmail Habib'in Kitabında “beş vakit namaz

²⁵⁸ İmzasız, “İslâm-Türk Ansiklopedisinin Mesleği Etrafında II”, **İSAM**, 19 Eylül 1941, I, S.19, 3-4.

²⁵⁹ Berkes, “Yeni İslamcılık”, **YDD**, 114.

²⁶⁰ Berkes, “Yeni İslamcılık”, **YDD**, 116.

²⁶¹ Berkes, “Yeni İslamcılık”, **YDD**, 117.

²⁶² Mehmed Akif/Hayatı-Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları, İnkılâb Karşısında Akif-Fikret/Kurtuluş Harbinin İman Kaynağı, İstiklâl Marşı mı, Tarih-i Kadim Mi?, Penbe Kitap: Tevfik Fikreti Beş Cepheden Kırık Muharririn Tenkidleri, Çocuklarımıza Din Kitabı

²⁶³ İmzasız, “Avrupa Edebiyatı ve Biz” Muharririne Göre İslâm Dini ve Medeniyeti, **İSAM**, 20 Şubat 1942, I, S.28, 2-3.

²⁶⁴ İmzasız, “Müslümanlar ve Yahudiler Arasındaki Münasebetler-Müslümanlıkta Oruç-İslâm Kıblesi”, **İSAM**, 20 Mart 1942, I, S.30, 2; İmzasız, “İsmail Habib'in Yahudilere Kırdırdığı Rekor”, **İSAM**, 3 Nisan

Muhammed İslâmlığında katiyen yoktur, bu sonradan İslâm kelamcıları tarafından tespit edildi” demesi, hakkında bir yazı daha yazılmasına vesile olacaktır ve İsmail Hakkı İzmirli bu konuda etraflıca bir yazı kaleme alarak, ayetlerle bu durumun aksini ispatlamaya çalışacaktır²⁶⁵. Eşref Edib de bu hadise ile İsmail Habib’le aramızda bir zihniyet farkı olduğu kesin ama bizim zihniyetimiz asrın ilim zihniyetine daha uygun diyerek²⁶⁶, düşüncesini dile getirmiştir. Eşref Edib, bu konu ile ilgili ikinci yazısında, Avrupa’nın Müslümanlık hakkında menfi tavrına değinerek, müsteşriklerin de kafalarında kökleşmiş husumet duygusunun olduğunu ve bununda hâlâ devam ettiğini söylemiştir²⁶⁷. Bir sonraki yazısını da bu konuyu merkeze alarak yazmıştır²⁶⁸.

İslâm-Türk Ansiklopedisi’nin temel eleştirisi, İslâm hakkında kelâm eden şahsiyetlerin, yerel kaynaklarımız dururken, müsteşrik ve misyonerlerin kitaplarına itimat edilmesidir. Bu görüş, çerçevesinde Peyami Safa, Çınaraltı Mecmuasında yayınladığı bir makaleden dolayı müsteşrik²⁶⁹ bir yazar olan Profesör Sachau’nun etkisinde kalmakla tenkid edilecektir. Daha sonraki sayıda İsmail Hakkı İzmirli kapsamlı beş yazı yazacaktır bu konuda²⁷⁰. Daha sonraki bir sayıda, Peyami Safa’nın ve İsmail Hakkı İzmirli’nin bu konudaki cevabı yayınlanacaktır²⁷¹. İzmirli, aynı sayıda

1942, I, S.31, 2-3;İmzasız,“İsmail Habib’in Fahiş bir Cüret ve Bühtanı/Diyanet İşleri Riyasetinin Nazarı Dikkatine”, **İSAM**, 30 Nisan 1942, I, S.33, 2-4.

²⁶⁵ İsmail Hakkı İzmirli,“Müslümanlıkta Beş Vakit Namaz/İsmail Habib’in Fahiş Hatası”, **İSAM**, 15 Mayıs 1942, I, S.34, 2-4.

²⁶⁶Eşref Edib,“İki Zihniyet: Müsteşrik ve Misyoner Zihniyeti-Hakikî İlim Zihniyeti/Muhterem Cumhuriyet Gazetesine”, **İSAM**, 30 Temmuz 1942, I, S.39, 2.

²⁶⁷Eşref Edib,“İsmail Habib’in Cephesi: Müsteşrik ve Misyoner Zihniyetinin Yayılışı”, **İSAM**, 30 Ağustos 1942, I, S.41, 2.

²⁶⁸ Eşref Edib,“İsmail Habib’in Cephesi: Müsteşrik ve Misyoner Zihniyeti Bozguncu ve Yıkıcı Bir Zihniyettir/Bunu Yürütmek İsteyenlerle Davamız var”, **İSAM**, 15 Eylül 1942, I, S.42, 2-4

²⁶⁹ İmzasız, “İlim Hareketlerinde İslâm Uleması/Peyami Safa’nın Bu husustaki Hükümleri İlme Müstenit Midir?”, **İSAM**, 1942, I, S.43, 2-3.

²⁷⁰İsmail Hakkı İzmirli,“Peyami Safa’nın İslâm Feylesoflarına Haksız Hücumu”, **İSAM**, 1942, I, S.44, 2-4;“Peyami Safa’nın İslâm Feylesoflarına Haksız Hücumu/İslâm Meşşâileri El-Kindî, Farabî, İbn-i Sina, ve İbn-i Rüşd, Aristo’ya Tam İtimat Beslediler mi?”, **İSAM**, t.y,I, S.45, 2-3;“Peyami Safa’nın İslâm Feylesoflarına Haksız Hücumu/İbni Sinâ Aristo’ya Tam İtimad Besledi mi?”, **İSAM**, I, S.47, 2-3; “Peyami Safa’nın İslâm Feylesoflarına Haksız Hücumu”, **İSAM**, 16 Nisan 1943,I, S.48, 3-4;“Peyami Safa’nın İslâm Feylesoflarına Haksız Hücumu”, **İSAM**, t.y., I, S.50, 1-2.

²⁷¹ Peyami Safa, “Felsefî Mübâhaseler: Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı İzmirli ile Peyami Safa Arasında”, **İSAM**, Şubat 1945, II, S.55-56, 2-3;“Peyami Safa, Felsefî Mübâhaseler: Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı İzmirli ile Peyami Safa Arasında II”, **İSAM**, Mart 1945, II, S.57-58, 2-7;“İsmail Hakkı İzmirli, Felsefî Mübâhaseler: Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı İzmirli ile Peyami Safa Arasında I”, **İSAM**, Nisan 1945, II, S.59-60, 4-8.

İsmail Habib hakkında da bir yazı yayınlayacaktır, Habib'e namazla ilgili söyledikleri hakkında delil göstermesini isteyecektir²⁷².

Mecmuanın elli bir ve elli ikinci sayılarında, birinci cildin bitmesini müteakib, genel bir değerlendirme yazısı yayınlanır ve bu durum şöyle dile getirilir: “*Eserin birinci cildi, dünyanın alt üst olduğu sırada yazıldı ve intişar etti. Tabii şartlar içinde, sulh ve müsalemet devrinde hatır ve hayale gelmeyecek birçok güçlüklerle pençeleşmek ızdırabında kaldık. Bu yüzden eser, arzu ettiğimiz intizam içinde intişar edemedi. Fakat her güçlüğü yenmeyi arzu ederek eseri tamamlamak için her imkândan istifadeye ve daima ileriye doğru adım atmaya çalıştık. Bütün ümidimiz, eserin ikinci cildini ve daha sonraki ciltlerini daha iyi şartlar içinde neşre muvaffak olmaktır*”²⁷³.

Mecmuanın altmış yedinci sayısında, sayfa sayısı on altıya çıkarılmış, altmış sekizinci sayıda ise bu durumun okuyucular tarafından memnuniyetle karşılandığı için artık böyle devam edeceği duyurulmuştur²⁷⁴.

Dikkate şayan başka bir cihet ise mecmuanın diyanet riyaseti ile arasının oldukça iyi olmasıdır. Mecmuada Ahmed Hamdi Akseki'nin yazıları sık sık yayınlanmaktadır²⁷⁵. Hatta Profesör Kamil Miras, Akseki'nin Diyanet Reisi olması üzerine etraflıca bir yazı kaleme almıştır²⁷⁶. Tahir Olgun da bir şiir yazarak, Diyanet Reisi olması hakkında tarih düşmüştür²⁷⁷. Tabii ki Diyanet Reisinin yazılarının burada yayınlanması, mecmuanın prestijine şüphesiz katkısı olmuştur.

²⁷²İsmail Hakkı İzmirli, “B. İsmail Habibe: Deliliniz Varsa Gösteriniz, Yoksa Hakkı Kabul Ediniz”, **İSAM**, t.y., II, S.45, 3.

²⁷³İmzasız, “İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin Birinci Cildinden İkinci Cildine”, **İSAM**, Birinci kanun 1944, II, S.51-52, 3.

²⁷⁴İmzasız, “Mecmuamızın Genişletilmesi”, **İSAM**, 1947, II, S.68, 16.

²⁷⁵Ahmed Hamdi Akseki, “Medeni Dünyanın Dine Dönüşü”, **İSAM**, 1947, II, S.68, 2-7; “Medeni Dünyanın Dine Dönüşü II”, **İSAM**, Nisan 1947, II, S.69, 11-14; “On dört Asır Evvel Doğan Güneş”, **İSAM**, Mayıs 1947, II, S.70, 4-6; “Allah'a İbadetin Felsefesi”, **İSAM**, Haziran 1947, II, S.71, 2-4; “14 Asır Evvel Doğan Güneş II”, **İSAM**, Haziran 1947, II, S.71, 7-9; “İslâm'da İbadetin Felsefesi II”, **İSAM**, Haziran 1947, II, S.72, 2-4; “İslâm'da İbadetin Felsefesi III”, **İSAM**, 1947, II, S.73, 2-4; “Müslüman Din Kardeşlerimize”, **İSAM**, Temmuz 1947, II, S.75, 2-16; “Cihanşümül İnsanı Kâmil Örneği Hazreti Muhammed Mustafa”, **İSAM**, Ocak 1948, II, S.93, 2-5.

²⁷⁶Kamil Miras, “Yeni Diyanet Reisi Profesör Ahmed Hamdi Akseki”, **İSAM**, Mayıs 1947, II, S.70, 6-9.

²⁷⁷Tahir Olgun, “Yeni Diyanet Reisi”, **İSAM**, Mayıs 1947, II, S.70, 9.

Bu dönemde çıkan sayılarda, giriş kısımları genel olarak tefsirlere ayrılmış, Bu tefsirler Ömer Rıza Doğrul tarafından yapılmıştır²⁷⁸.

Müteakib sayılarda, Hasan Basri Çantay, Mehmed Akif'le ilgili iki yazı kaleme alacaktır. Bu yazılarda, Mehmed Akif'in farklı yönleri üzerinde durulmuş, hatta otuz beş madde ile bu yönler açıklanarak, geniş bir Mehmed Akif portresi çizilmiştir²⁷⁹. Bu sayı ve sonraki sayıda İstanbul Müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen de İslam'da Demokrasi kavramı üzerine üç yazı yayımlayacaktır²⁸⁰.

Mecmuanın yetmiş altıncı sayısında, bir münakaşa gözümüze çarpacaktır. Bu münakaşanın sebebi, İstanbul Milletvekili Adnan Adıvar'ın Diyanet Reisi Şerefeddin Yaltkaya hakkında 27 Haziran 1947 yılında Vatan gazetesinde yazdıklarıdır. Adnan Adıvar, Diyanet İşleri Başkanının kendisinden beklenildiği gibi bir hizmet yapmadığı, "o müessesiyi tamamen dumura uğrattığı", gibi sözlerine karşılık, Balıkesir Milletvekili Hasan Basri Çantay²⁸¹ ve İslâm-Türk Mecmuası sahibi Eşref Edib²⁸², Adıvar hakkında bir tenkid yayımlayacaktır. Eşref Edib, söylediklerine bakılırsa, Adıvar bu yazıyı yazacak kadar sathi bir muharrir olmayıp, başka bir amacının olduğu ortadadır ve Adıvar da niyetini açıkça söyleyecek merd ve şerefli bir ilim adamıdır²⁸³. Eşref Edib, buradan kalkarak, İslâm Ansiklopedisinde Allah maddesini yazan Makdonal hakkında Adıvar'ın müsbet telâkkilerinden rahatsız olduğunu dile getirmiştir²⁸⁴. Yani hadisenin kapıları yine İslâm Ansiklopedisine açılmıştır. Mecmuanın yetmiş sekizinci sayısına geldiğimizde, künye de bir değişiklik göze çarpmaktadır. Bundan sonra, Başmuharrir Prof. Kamil Miras²⁸⁵ olacak, Eşref Edib, mecmuanın hem sahibi, hem de yazı işlerini yürütecektir.

²⁷⁸Ömer Rıza Doğrul, "Kevser Suresinin Tefsiri", **İSAM**, Nisan 1947, II, S.69, 2-4; "İnşirah Suresinin Tefsiri", **İSAM**, Mayıs 1947, II, S.70, 2-4.

²⁷⁹Basri Çantay, "Edebî Müsahabeler/Akif'in Mümeyyiz Vasıfları", **İSAM**, Haziran 1947, II, S.71, 12-14; "Edebî Müsahabeler/Akif Merhum Hakkında", **İSAM**, Haziran 1947, II, S.72, 12-14.

²⁸⁰Ömer Nasuhi Bilmen, "İslâm'da Demokrasi", **İSAM**, Haziran 1947, II, S.71, 10-11; "İslâm'da Demokrasi II", **İSAM**, Haziran 1947, II, S.72, 14-15; "İslâm'da Demokrasi III", **İSAM**, 1947, II, S.73, 7-8.

²⁸¹ Hasan Basri Çantay, "Diyanet Reisi Merhum Yaltkaya Hakkında/İstanbul Milletvekili Doktor Adıvar'a", **İSAM**, Ağustos 1947, II, S.76, 7 ve 15.

²⁸² Eşref Edib, "Doktor Adnan Bey'e Göre Yaltkaya", **İSAM**, II, S.76, 8-12.

²⁸³ Eşref Edib, "Doktor Adnan Bey'e Göre Yaltkaya", **İSAM**, II, S.76, 8.

²⁸⁴ Eşref Edib, "Doktor Adnan Bey'e Göre Yaltkaya", **İSAM**, II, S.76, 10.

²⁸⁵Kamil Miras, bu mecmua'da emeği geçen insanların başında gelecektir. Yazılarında bazıları, Kamil Miras, "Peygamberimizin Bayram Hayatı", **İSAM**, Eylül 1947, II, S.78, s.2-4; "Şer'an Seferin

Mecmua'da diğ er gazetelerde çıkan yazıların takip edildiğ i ve bunlara cevap verme gibi bir gayretin olduğu çok açıktır. Tabiî ki, bu ahlak sınırları ile çevrelenmiş, asla hakaretvari şeyler söylenmemiştir. Ama mecmuanın özellikle İslâm konusunda, taassup sahibi olduğu ve “biz daha iyi biliriz” mantığı yer yer müşahede edilmektedir. Bu duruma örnek, Eşref Edib'in Ziyaeddin Fahri Fındıkoğ lu²⁸⁶ hakkındaki yazdıklarıdır. Evvelinde, Fındıkoğ lu, 18 Ekim 1947'de Cumhuriyet gazetesinde “Hac” hakkında bir yazı yayımlar. Bu yazıda, Eşref Edib' e göre, hac farızası “kaba ve iptidai”likle istihfaf ve istihkar edilmekte, milletin ve dinin ana temellerine, mukaddesatına, iman itikad esaslarına dil uzatılmaktadır ve bu durum İslâmiyet açısından asla kabul edilemez²⁸⁷. şeklinde yorumlamıştır. Tabiî ki Eşref Edib'in savunmacı zihniyeti, ideolojisiyle bağlantılı olarak düşünülürse, bu tür şeylere tahammül edememesi daha makul karşılanabilir.

Mecmua'nın²⁸⁸ bu sayısından itibaren, hadisler, yazılar, masonluk, dini tedrisat, laiklik üzerine yoğunlaşacaktır. Siyasal konular sathi olarak geçilmiş, zaman zaman tenkid yazıları kaleme alınmıştır. Ayrıca mecmuada Arap âlimler tarafından kaleme alınan makalelere de yer verilmiştir.

Mikyası/Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerinde”, **İSAM** Eylül 1947, II, S.79, 3;“Hadisi Şerif/İslâm Camiası İçinde Türeyecek Bozguncu Zümre”, **İSAM**, Ekim 1947, II, S.83, 3-5;“Üstat Edip Ali Bakî/Kıymetli Yazıları ve Eserleri”, **İSAM**, Kasım 1947, II, S.85, 15;“İslâm Medeniyetinde Harp Hukuku ve Tarihi”, **İSAM**, Kasım 1947, II, S.86, 3-6.

²⁸⁶ İslâm-Türk Ansiklopedisi'nde daha evvelce Ziyaeddin Fahri Fındıkoğ lu'nun, Cumhuriyet gazetesinde İsmail Fenni ve İsmail Hakkı İzmirli hakkındaki yazısı aynen yayınlanacaktır. Bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğ lu, “Türk Felsefe Âleminin İki Büyük Ziyai”, **İSAM**, 1946, II, S.65-66, 4-5.

²⁸⁷Eşref Edib, “Müslümanların Mukaddesatına Tecavüz Eden Saygısız Bir Profesör”, **İSAM**, Kasım 1947, II, S.85, 8

²⁸⁸Mecmuanın Milli Kütüphanedeki nüshasında, 90 ve 91. sayılar arasına c. 2, S.71.72.73. sayılar girmiştir. Bu sayılar, sırayla temmuz, ağustos ve eylül aylarına ait olup, 1948 tarihlidir. Sanıyoruz ki burada bir karışıklık söz konusu.

D) 1940'LARDA BİR SÖYLEM: HÜMANİZM

25 Şubat 1940'da Yücel dergisi yöneticileri (Muhtar Enata, Orhan Burian, Behçet Kemal Çağlar vb.) Şişli Halkevi binasında, Milli Şef İnönü dönemi kültür politikasının hangi doğrultularda oluşacağını ilk işaretini veren bir toplantı düzenlediler²⁸⁹.

“Hümanizma” konusunun tartışılacağı toplantıya Hüseyin Cahit Yalçın, Mustafa Şekip Tunç, Mithat Cemal Kuntay, Orhan Seyfi Orhon, Behçet Kemal Çağlar, Celaleddin Ezine gibi ünlü yazın ve düşünce adamları çağrıldı. Toplantı metni Yücel'in mart sayısında yayımlandığında, çağrılan kişilerin tam bir anlaşma içinde olmadıkları görüldü²⁹⁰.

Derginin nisan, mayıs ve haziran sayılarında Orhan Burian “Hümanizma ve Biz” adlı üç yazı yayımlayarak Çağdaş Türk Düşüncesinin Hümanizma kavramına yaslanması gerektiğini belirtti. Ağustos ve eylül aylarında Celaleddin Ezine Hamle dergisinde “Türk Hümanizmasının İzahı” adlı iki makale yayımladı. Yücel'in Ağustos sayısında Behice Boran “Sosyoloji Bakımından Hümanizma” başlıklı bir yazıyla tartışmaya katkıda bulundu. Yakup Kadri Karaosmanoğlu da 15 Ekim tarihli Cumhuriyet'te “Hümanizmaya Doğru İlk Adım” başlıklı bir yazı yayımladı²⁹¹.

1942–1945 arasında Hümanizma konusu, Türkiye'de sağ ve sol kavgasının en belirgin teması olacak, aslında bu mevzuunun temelinde Doğu-Batı çekişmesi yatacaktır.

Bu hadisenin çıkış noktasını Cumhuriyet dönemine götürmek tartışmayı daha anlamlı hale getirecektir. Daha 1934'te Kazım Nami Duru, Ülkü dergisinde “Hümanizma” başlıklı bir makale yayımlayarak, Orta Asya mitosunu temel alan “Türk Tarih Tezi” ne alternatif oluşturabileceğini ima etmişti. Ama asıl büyük çıkış Atatürk'ün ölümünden hemen sonra CHP'nin yayın organı Ulus gazetesinde Burhan

²⁸⁹ CA, II, 351.

²⁹⁰ CA, II, 351.

²⁹¹ CA, II, 351.

Belge 5–22 Aralık 1938 tarihleri arasında 18 makale yayımlayarak Hümanizmin Türk düşünce ve kültürünün temelini oluşturması gerektiğini savundu²⁹².

15 Aralık 1939’da, İnsan dergisinde Hilmi Ziya Ülken “Tanzimat ve Hümanizma” adlı bir yazıyla devreye girdi ve Arap ve Fars ögeli eski kültürden kopulmamasını ekleyerek, Burhan Belge’ye yakın bir tutum sergiledi. Fakat bu konuda tepkiler gecikmedi, Irkçı-Turancı Hasan Ferit Cansever Türk Yurdu’nda “Milliyetçilik ve İnsaniyetçilik” adlı iki yazı ile hümanizma karşı çıktı. Sağ kesimin bu hadiseye müdahil olmasından rahatsız olan sol kesim, Behice Boran ve arkadaşlarının çıkardığı Adımlar dergisinde 15 Haziran 1943’te hümanizm konusunda bir anket yaparak, hümanizma sosyalizmle bağdaştırıldı²⁹³.

17 Haziran 1943 tarihli Millet Dergisinde Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu “Hümanizmin İki Manası” ve 23 Temmuz 1943 Ulus gazetesinde “Hümanizma Cereyanı ve Sokrat’ın Mevkii” adlı iki yazısıyla milliyetçiliği savundu²⁹⁴.

1940 yılında Yeni Sabah gazetesinde Kâmuran Demir imzasıyla yayımlanan “Fikret’in Eserlerini Yakmak Lazım” başlıklı yazıyla başlayan ve Mehmet Ali Aynî, Eşref Edib, Sabiha Zekeriya Sertel’in başrollerini oynadıkları Akif-Fikret tartışmasının da bu hümanizma tartışmalarının bir yan ürünü olduğu söylenebilir.

Ardından Sebilürreşad dergisi ile başyazarı Eşref Edib devreye girdi. Eşref Edib de şairi dinsizlik ve vatansızlıkla suçlamakla kalmadı, Moskova’da heykelinin dikildiğini iddia etti²⁹⁵. Böylelikle 1912 yılındaki Akif-Fikret tartışmasına geri dönüldü. O tartışmada Akif “Tarih-i Kadim²⁹⁶” şiiri dolayısıyla, Fikret’i suçlamış, başka bir şiirinde başka bir şiirinde de “*Şimdi Allah’a söver sonra biraz bol para ver/hiç utanmaz, Protestanlara zangoçluk eder*” diyerek ağır hakarete bulunur²⁹⁷. Darülfünun öğretim üyelerinden Mehmet Ali Aynî, Fikret aleyhinde “Reybîlik, Lâilâhîlik, Bedbinlik” adlı bir kitap yayımlamıştır.

²⁹² CA, II, 351.

²⁹³ CA, II, 351.

²⁹⁴ CA, II, 351.

²⁹⁵ CA, II, 352.

²⁹⁶ Bu şiir bkz. Eşref Edib, *İnkılâb Karşısında Akif-Fikret/Gençlik-Tancılar/Kurtuluş Harbinin İman Kaynağı İstiklâl Marşı mı, Tarihî Kadim mi?*, Asarı İlmiye Kütüphanesi Yay., İstanbul 1940, 31-32.

²⁹⁷ CA, II, 352.

Fikret aleyhinde siyasal tonu açık yazılar ve üniversite gençliğini Akifçiler-Fikretçiler şeklinde ikiye bölünmüştür. Sabiha Zekeriya Sertel Tan gazetesinde “Kundakçı”, “Fikret’i Bir İrticaya Bayrak mı Yapmak İstiyorlar” ve “Gençlik ve Fikret” adlı üç yazıyla karşılık verdi, buna karşılık Yeni Sabah gazetesi ve Eşref Edib, Sertel aleyhinde hakaret davası açtılsa da, Sertel bu davadan beraat etti²⁹⁸. Sertel, bu konuyla alakalı 1940 yılında Tevfik Fikret- Mehmet kavgası adlı bir kitap yayımlayacaktır.

Bu dönemlerde Eşref Edib’in 1940 yılında İnkilâb Karşında Akif ve Fikret kitabı da piyasaya çıkacaktır. Bu kitabın zamanlamasına da bakılırsa, tesadüf olmadığı açıkça müşahede edilecektir. “Tancıların” Mehmed Akif hakkındaki menfi ifadelerine değinerek, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin de onayladığı İstiklâl Marşı’nın bu muhiti niye bu kadar rahatsız ettiğini anlamadığını ifade etmiştir²⁹⁹. Kitabın ilerleyen sayfalarında, İstiklâl Marşının yayımlayarak “İşte Muhterem Sabiha Zekeriye Hanım, tertemiz alnına irtica damgasını vurmak istediğiniz koca Akif, bu mukaddes mücadelenin büyüklüğünü, kudsî heyecanını terennüm eden yegâne şairdir³⁰⁰” şeklinde dile getirmiştir.

Akif’in vefatının ikinci senesinde üniversite salonunda Profesör Ali Nihad Tarlan Akif’ten şöyle bahsedecektir: “Hiçbir Türk şairi millî felaketlerimize onun kadar içli, derin ağlamadı. Safahat bunun en beliğ bir misalidir³⁰¹”.

Eşref Edib, Fikret’in kudretli, sanatkâr tarafını inkâr etmemiş, fakat Tarihi Kadim’i bir hürriyet beratı, bir amentü gibi sunmanın büyük haksızlık ve saygısızlık olduğunu, bunun kabul edilecek bir tarafının da olmadığını savunmuştur. Akif hakkında, dönemin mütefekkirlerinden alıntılar yaparak bu görüşünü desteklemeye çalışmıştır³⁰².

Bu konuda, Akif’in Milli Mücadele yıllarında yaptıklarının, mücadelesini anlamada önemli bir adım olduğu dile getirilmiş, bütün bunlara rağmen Akif’in hak etmediği bir

²⁹⁸ CA, II, 352.

²⁹⁹ Eşref Edib, *a.g.e.*, 6-7.

³⁰⁰ Eşref Edib, *a.g.e.*, 12.

³⁰¹ Eşref Edib, *a.g.e.*, 15.

³⁰² Eşref Edib, *a.g.e.*, 19-20.

muamele yapılmasının akla uygun düşmediği, bunun art niyetli bir bakış olduğu şeklinde değerlendirilmiştir³⁰³.

Tancı'lara göre Fikret, ileri fikir ve İnkılâbın temsilcisidir. Eşref Edib, bu durumun aksini iddia ederek, dönemin fikir ve edebiyat adamları olan Fuat Köprülü, Süleyman Nazif, İsmail Habib, Mehmet Ali Aynî, Nurullah Ataç, Behçet Kemal Çağlar, Hüseyin Cahit, Ali Canip, Hakkı Süha'nın Fikret hakkındaki çeşitli yazılarından derleme yapmıştır. Bu yazılarda Fikret ile ilgili düşünceler menfi yöndedir³⁰⁴. Eşref Edib, bu kitabın sonuna Akif'in vatan şiiirlerinden bazıları yayımlamış, şahsı tarafından kaleme alınan Mehmed Akif hakkındaki çalışmasının tanıtımına yer vermiştir.

1943 yılına gelindiğinde Eşref Edib, Fikret hakkında bir kitap daha yayınlayacaktır. Burada kırk tane muharririn Tefvik Fikret için arz ettikleri fikirler/tenkidler, çeşitli soruların cevabı olarak kitaba alınacaktır. Ayrıca kitabın giriş bölümüne Eşref Edib tarafından şu satırlar yazılacaktır: *“Benim burada hiçbir kelimem yoktur. Ben, yalnız Fikret’i tenkid eden kırk muharririn fikirlerini naklettim. Bu, onların bütün fikirlerine iştiraki de tazammun etmez. Onun için cevap vermek isteyenler, doğrudan doğruya tenkid edenlerle konuşsunlar. Ben bu hususta hiçbir münakaşa kabul etmem³⁰⁵”*. Ayrıca Eşref Edib, mezkûr yazıda Fikret’i müdafaa etmek isteyenlerin bu tenkidlere ilim ve edeb dairesinde cevap vererek, yapılacak en iyi işin Fikret’i bu yolla ithamlardan kurtarmak olduğunu söylemiştir³⁰⁶.

Kitap'ta, Fikret'in sanatkârlığı ve şairliği, şahsî ahlâkı, vatan ve millet cephesi, fikir cephesi, iman ve akidesi hakkındaki tenkidlere yer verilecek, Fuad Köprülü, Ali Canib, Abdülkadir Ceyhun, Agâh Sırrı Levend, Hüseyin Cahit, Celâleddin Ezine, Mithat Cemal, İsmail Habib, Ömer Rıza Doğrul, Kâmran Demir, Süleyman Nazif, Ömer Seyfeddin, Nurullah Ataç, Yahya Kemal, Ruşen Eşref, Nihal Atsız, Hakkı Süha, Ahmet Naim, Hamdullah Suphi, Yusuf Akçora, Nihad Sami Banarlı, K. Elker, Halil Yaver, Peyami Safa, İskender Fahrettin, Behçet Kemal Çağlar, Mehmed Ali Ayni, Ferit Kam'ın çeşitli yerlerdeki yazıları toparlanarak, seksen dokuz tane yargıya varılacaktır.

³⁰³ Eşref Edib, *a.g.e.*, 29.

³⁰⁴ Eşref Edib, *a.g.e.*, 32-37.

³⁰⁵ Eşref Edib, *Penbe Kitap/Tevfik Fikreti Beş Cepheden Kırk Muharririn Tenkitleri*, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1943, ny.

³⁰⁶ Eşref Edib, *a.g.e.*, ny.

E) BİR DİRİLİŞ: SEBİLLÜRREŞAD

Eşref Edib, İslam-Türk Ansiklopedisi'nin nisan ayında yayımına son vermesinin ardından, bir ay sonra Mayıs 1948'de Sebilürreşad'ı yayımlamaya başlayacaktır. Ülkemizde 1945'ten sonra çok partili hayata geçişin, dolayısıyla demokratik sürecin işlemeye başlaması ve bu bağlamda partilerin kurulmaya başlaması, Sebilürreşad'ın çıkmasında en önemli etkidir.

Bu tarihin seçilmesi çok da tesadüf değildir yani, çünkü Sebilürreşad'dan önce yayımlanmaya başlayan İslami tandanslı dergilerden, özellikle *Hareket* (1939), *Büyük Doğu* (1943), çıkışlarıyla birlikte tek parti döneminin baskıcı uygulamalarına karşın muhalif tavrını ortaya koysa da olağanüstü şartlar gereği, İslâm düşüncesini salt bir nirengi noktası olarak öne çıkarmamış/çıkaramamışlardır³⁰⁷.

Oysa Sebilürreşad'ın çıkışı, sözü edilen dergilerden farklı bir anlam taşır. Çünkü derginin geçmişte "İslâmcılık" fonksiyonunu üstlenmiş olması, yeni yayın hayatında bu durumu devam ettirmesi cihetinden güç vermiştir. Bu konuda bir pratiğinin olması, teorik çerçevenin çizilmesine büyük yardımcı olmuştur. Tabii ki bu çıkış, İslâmcılık cereyanının yeni bir menbaı olması açısından da oldukça önemlidir. Ama kadrosundan büyük bir kısmı dağılmış, kendi köşelerine çekilmiş, bazıları da siyasete atılmışlardır³⁰⁸.

Kuşkusuz burada, Sebilürreşad'ın sahibi, yazı işleri müdürü ve başmuharriri Eşref Edib'in temkinli tavrı, siyasi atmosferi yakın takibi ve olaylara derin vukufiyeti, Sebilürreşad için zaman ve zemin hususunda belirleyici rol oynamış, çıkış sürecinde önemli bir etken olmuştur³⁰⁹.

Eşref Edib, derginin ilk sayısında kaleme aldığı yazıda, geçen yirmi iki yıllık süreci değerlendirmiş, bu sürede dine yapılan baskıdan, farmasonluğun dine açtığı derin

³⁰⁷ Gün, *a.g.e.*, 86.

³⁰⁸ Gündüz, *a.g.e.*, 243.

³⁰⁹ Gün, *a.g.e.*, 86.

yaradan bahsederek, Sebilürreşad'ın tekrar çıkması için toplum katmanlarının arzu ve isteği dile getirilmiş, bu noktada derginin Milli Mücadele hizmetlerine değinilmiştir³¹⁰.

Bu süreçte dergide en çok üzerinde durulan konular, laiklik, misyonerlik faaliyetleri, Yahudilik, Masonluk ve Farnosonluk olmuştur. Bu dönemin yazarları arasında: Ömer Rıza Doğrul, Kazım Nami Duru, Cevat Rifat Atilhan, Tahir Olgun, Ali Fuat Başgil, Hasan Basri Çantay, Abdülaziz Çaviş, Ahmed Hamdi Akseki, Ömer Nasuhi Bilmen, Yahya Kemal, Yusuf Ziya Çağlı, İsmail Hami Danişmend, Ali Ulvi Dönmez, Mehmed Şevket Eygi, M. Raif Ogan'ı sayabiliriz.

İlk sayısı İstanbul'da Şaka Matbaasında basılan dergi aynı matbaada yetmiş beş sayı çıkarır. Yetmiş altı ve doksan birinci sayıları Kardeşler Matbaasında, doksan ikinci sayı Sinan Matbaasında, doksan üçüncü ve yüz dokuzuncu sayılar Gün Basımevinde, yüz onuncu ve yüz yetmiş yedinci sayılar Kardeşler Basımevinde, yüz yetmiş sekizinci sayı tekrar Gün Basımevinde basılacaktır³¹¹.

Sebilürreşad, bu döneminde üç yüz altmış iki sayı çıkaracak, Şubat 1966 yılında yayıma son verecektir³¹².

1) Sebilürreşad ve Laiklik

Sebilürreşad, dini toplum yaşamında oynadığı rolden uzaklaştıracak, her girişime karşı çıkmaktadır. Temelde bir sekülerleşme karşıtı olan bu görüş iki noktaya işaret etmektedir; İslamda “ruhban sınıfı” yoktur, şeriat hem “bu dünyaya” hem de “öbür dünyaya” yönelik davranış biçimleridir³¹³.

³¹⁰ Eşref Edib, “22 Yıl Aradan Sonra Allah'ın İnayetiyle Tekrar Yeniden Sebilürreşad'a Başlıyoruz”, **SR**, 1 Mayıs 1948, 2-5.

³¹¹ Arabacı, “Eşref Edib”, 124.

³¹² Mustafa Gündüz, Eşref Edib ve Ahmet Emin Yalman arasındaki polemğin akabinde, Ahmet Emin Yalman'a Malatya'da yapılan suikastta ölmesi sonucunda derginin 1963 yılında kapandığını söylemiştir (s.243). Hâlbuki Yalman'a, suikast 1952'de yapılmış, Yalman bu suikasttan ağır yaralı kurtulmuş, yirmi yıl sonra vefat etmiştir (1972). Eşref Edib, bu olay sebebiyle sadece iki ay tutuklu kalmıştır. Dergi de 1966'ya kadar yayıma devam etmiştir.

³¹³ Debus, *a.g.e.*,204; Ömer Rıza, “Klerikalizm”,**SR**, XVI, 29 Nisan 1919, 185-188 ve İslam Demek Ahkâm-ı Şer'iyesi Demektir: Teceddüt, Ahkâm-ı Diniyenin Nesh ve İptali Demek midir?, **SR**, XXIV, 12 Haziran 1924, 86-89.

Öte yandan derginin çıkış sürecinde CHP'ye olduğu kadar DP'ye de yine aynı noktada muhalif bir tavır sergiler. Hatta bu minvalde DP'nin laiklik anlayışının CHP'den daha tehlikeli olduğuna pek çok kez vurgu yapacaktır³¹⁴.

Eşref Edib, CHP'nin önde gelenlerinin, Batı'nın kör taklitçileri olduğunu söyler. Tanzimat'tan devrinden bu yana süregelen “Batılılaşma” hareketi, önceleri sadece Türklerin Hıristiyanlaşmasını hedeflemişse de günümüzde yönünü komünizme çevirmiştir³¹⁵.

CHP'yi, dini toplum hayatından tümüyle uzaklaştırmak ve böylece toplumda derin bir ahlâk Krizinin yaşanmasına neden olmak için harekete geçiren, hiç şüphesiz saflarındaki Siyonistlerin, Komünistlerin ve-hepsinden önce-Masonların etkisidir³¹⁶.

Yabancı ülkelerden ithal edilmiş, üstüne üstlük yanlış yorumlanmış laiklik prensibinin dini, eğitim kurumlarından uzaklaştırması ve gençlerin zararlı etkilere daha kolay kapılabilmeleri, iç ve dış düşmanların işine gelmektedir³¹⁷.

Sebilürreşad yazılarında, laiklik prensibine doğrudan karşı çıkılmamaktadır fakat “doğru” anlaşılacak, “din ve vicdan hürriyeti” gibi kavramlarla aynı manaya gelecek şekilde düzeltilmesi ve yeniden yorumlanması hususunda ısrar edilmekte, bu durumda laiklik kesinlikle İslâm dinine aykırı olmayacaktır. Zaten hoşgörü, din ve vicdan hürriyeti, İslâm dininin temel düşünceleri arasındadır³¹⁸. Zaten herkes İslâm'ın kurallarına uyduğu takdirde laiklik, Türk toplumunda artık tehlike teşkil etmeyecektir³¹⁹.

³¹⁴ Fahrettin Gün (Haz.), *Eşref Edib (Fergan)/CHP ve Din (1948-1960)*, Beyan Yay., İstanbul 2005, 9.

³¹⁵ Debus, *a.g.e.*, 211; Eşref Edib, “Garplılaşma Hareketinde Hıristiyanlaşma Var mıdır?”, **SR**, I, 1948, 146-147.

³¹⁶ Debus, *a.g.e.*, 211; Yusuf Ziya Kösemen, “Mazi ile Rabıtamızı Kesmek İsteyen Millet Düşmanları”, **SR**, III, 1950, 213-214 ve M. Raif Ogan, “Açık Dilekçe: Muhterem Hocamız, Değerli Üstadımız Başvekil Şemsettin Günaltay'a”, **SR**, III, 1950, 214-216.

³¹⁷ Debus, *a.g.e.*, 211; Yusuf Ziya Kösemen, “Laikliğin Yanlış tatbikinden Doğan Manevî ve Ahlaki Buhran”, **SR**, I, 1948, 88-89.

³¹⁸ Debus, *a.g.e.*, 213; Yusuf Ziya Kösemen, *a.g.m.* ve M. Raif Ogan, *a.g.m.*

³¹⁹ Debus, *a.g.e.*, 213; M. Raif Ogan, “Sarığa Hasret Değil, Hakikate Muhabbet”, **SR**, II, 1949, 24-26.

Böyle hassas bir konuda, zaman zaman yazıların başlıklarından dahi anlaşılacağı gibi üslup sertleşmiştir. Sebilürreşad bu konuda, İslâmın emirlerinin yeterli olduğunu düşünmekte, pratik olarak uygulandığı takdirde sorun kalmayacağına inanmaktadır.

Kim laiklik adına şeriat uygulamasına karşı çıkarsa o kişi ya karanlık emeller peşindedir ya da şeriatın ve laikliğin gerçek anlamını bilmemektedir. Çünkü İslâm, şeraitten başka nedir ki?³²⁰ Bu yapı Debus tarafından Laiklik=Şeriat denklemi şeklinde yorumlanmıştır. Çünkü Sebilürreşad, sürekli olarak farklı bir laiklik propagandasının yapılmasının kötü sonuçlar doğuracağına inanmaktadır.

Bu konuda Sebilürreşad bir adım ileriye giderek halkın dinini hiçe sayan ve göstermelik halkçılığa rağmen diktatoryal bir din siyaseti izleyen CHP'ye ağır eleştiriler yöneltecek, hatta Cumhurbaşkanı İnönü'den partisinin bu siyaseti değiştirmesini sağlamasını talep edecektir³²¹. Ayrıca yüzde yüz Müslüman Türk halkının dini meselelerine karışmaması için Cumhuriyet Halk Partisi uyarılır, aksi takdirde bunun hesabının seçim sandığında sorulacağını belirtir³²².

Şemseddin Günaltay'ın Ocak 1949'da Başbakan olması, CHP'nin sert laik rotasından ayrılabilceği umudunu uyandırdıysa da- ne de olsa Günaltay bir medrese mezunuydu ve Sebilürreşad için yazdığı yazılarda tıpkı batıl inançlar gibi masonluğu da mahkûm etmişti-³²³bir süre sonra-ilk zamanların aksine- hayal kırıklığına dönüşür³²⁴.

Eşref Edib, hükümet programındaki “radikal laik” bölümleri, Başbakan'ın mecbur boyun eğmek zorunda kaldığını “aşırıcular”ın etkisine bağlarken Ceza Kanununun 163. maddesinin kabul edilmesinden ve bu maddenin Günaltay tarafından şiddetle savunulmasından sonra tüm dindar söylemelerine rağmen onun karşı kampa geçmiş

³²⁰ Debus, *a.g.e.*, 213; M. Raif Ogan, “Şeriatı Yaşatmamak Celal Bayar'ın Ne haddine?”, **SR**, II, 1949, 217-220 ve Ömer Cemil Tansi, “Hakiki Laiklik Nedir? Mutlaka Ahkam-ı Şer'iyeye Muhalefet Değildir”, **SR**, II, 1949, 399, 317-318.

³²¹ Debus, *a.g.e.*, 216; “Cumhurbaşkanımızdan Bir İstirhamımız Var?”, **SR**, I, 1948, 86 ve Yusuf Ziya Kösem, “Tezatlar”, **SR**, I, 1948, 276.

³²² Debus, *a.g.e.*, 216; Eşref Edib, “Onlar İçin Hidayet Kapıları Kapalıdır”, **SR**, I, 1948, 34.

³²³ Debus, *a.g.e.*, 216; Eşref Edib, “Günaltay'ın Başkanlığı ve Akisleri, Programın Laiklik Hakkında Mütalea”, **SR**, II, 1949, 57-62.

³²⁴ Debus, *a.g.e.*, 216.

olduğunu kabul etmek zorunda kalır³²⁵. Bundan sonra Eşref Edib ve yazı kurulu, ağır eleştirilerini CHP'ye yöneltmeye devam edecektir.

Günaltay attığı adımlardan memnundur ve Başbakanlığa gelişinden altı ay sonra şu açıklamayı yapacaktır: “İlk mekteplerde din dersi okutturmaya başlayan bir hükümetin başbakanıyım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için İmam-Hatip kurslarını açan bir hükümetin başbakanıyım. Bu memlekette Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir ülkenin başbakanıyım³²⁶”. şeklindeki açıklaması, Sebilürreşad tarafından çok müspet karşılanmamış, belki de yapılanlar yetersiz olarak algılanmıştır. Çünkü Günaltay’dan beklentilerin fazla olması, bu yapılanlarla hayal kırıklığına sebep olmuştur. Ayrıca bu dönemde Tekke ve Zaviyelerin kapatılmasına dair kanun değiştirilmiş ve bazı türbeler ziyarete açılmıştır³²⁷.

Bu süreç içinde Demokrat Partide mecmuanın sempatisini kazanamayacaktır çünkü Celal Bayar tekrar tekrar partinin laiklik konularında herhangi bir uzlaşmaya niyetli olmadığını vurgulamaktadır. Ayrıca bir konuşmasında Türkiye’de “şeriatı yaşatmayacaklarını” söyler. Bu da Sebilürreşad’ın yazı kurulunda büyük bir şaşkınlığa neden olur³²⁸.

Ayrıca, DP mebuslarının, CHP grubuyla birlikte 163. Madde lehine oy vermeleri ve yapılan görüşmeler esnasında önde gelen DP üyelerinin laiklikten taviz verilmeyeceğine dair ifadelerde buldukları gerçeği, Sebilürreşad tarafından Demokrat Parti’nin iktidarı alması durumunda bile din siyasetinde ciddi bir değişiklik olmayacağına işareti olarak değerlendirilir³²⁹.

Meclisteki grup başkanın “laiklik maddelerine” kararlı bir şekilde karşı çıkması nedeniyle sadece Millet Partisi³³⁰ (MP) mecmuanın güvenini kazanır. Tartışmanın

³²⁵ Debus, *a.g.e.*, 216; M. Raif Onan, “Açık Dilekçe: Memleketimizde Kudsiyet Duygusu Yaşayacaktır. Başbakan Şemsettin Günaltay’ın Nutukları”, **SR**, III, 1950, 156–160.

³²⁶ **CA**, II, 134.

³²⁷ **CA**, II, 134.

³²⁸ Debus, *a.g.e.*, 217.

³²⁹ Debus, *a.g.e.*, 217; Eşref Edib, “Dine Karşı Takip Edilecek Siyaset”, **SR**, II, 1949, 397-400.

³³⁰ 20 Temmuz 1948’de kuruldu. Genel Başkanı Hikmet Bayur, Fahri Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Parti genel sekreteri Mustafa Kentli’dir.

önemli bölümünden alıntılar, MP'nin "beyanname"si ve Sebilürreşad'ın seçimlerde MP'yi desteklemeleri yolunda "Müslüman kardeşlerine nasihatı", mevcut partilerden hangisinin Müslümanların çıkarlarını temsil ettiğine dair bir fikir vermektedir³³¹. Sebilürreşad, MP'nin seçim şansı için çok heyecana kapılmaz, DP'nin seçim zaferinden sonra tümüyle ona destek verecektir³³².

Bu dönemde Eşref Edib'in dergide olan ağırlığı daha çok hissedilecektir. Özellikle demokrasi geçiş sürecinde kaleme alınan, CHP'ye ve DP'ye dair makalelerin içerdiği tenkid ve tahliller, bugün de devam eden din, dünya, din-siyaset ve demokrasi gibi konularda hâlâ güncelliğini korumaktadır³³³.

F) EŞREF EDİB, SAİD NURSİ VE NURCULUK

Tanzimat'la başlayan süreç, Türk düşünce hayatında derin izler bırakmıştır. Daha sonra I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet bu izlerin belirginliğini daha da artırmıştır. Kimi zaman düşünceler sansüre uğramış, kimi zaman büyük bedeller ödenmiştir. Lakin bütün yapılanların, düşüncenin ilerlemesi, gelişmesi, değişmesi noktasında ilerlemeye engel olmamıştır. İnsanlar belli ideolojilerde kendilerine yer aramış, bir dönüşümün mimari olmuştur çoğu.

Özellikle insanların düşünce akımları çevresinde, "kurtarma halkaları" oluşturarak yaşananlara çözüm bulma derdi, faklı kelâmın edilmesine sebep olmuştur. İşte bu nokta-i nazardan bakılınca, bu akımlardan biri temelde "İttihad-ı İslâm" düşüncesine bağlı olarak gelişen "İslâmcılık"tır. Sonra "İttihad-ı Muhammedi" olacaktır. Bu akım, döneminde etkili olmuş, daha sonra da "Cemaatleşmelerin" temellerini teşkil etmiştir.

İşte, bu gelişmelerin akabinde gelişerek günümüze kadar gelen, hareketlerden biri de "Nurculuk"tur. Şerif Mardin Nurculuk ve takipçileri hakkında şu yorumu yapar: *"Nurculuk, geleneksel tarikat modeli çerçevesinde faaliyette bulunmayıp Kuran'daki hakikati yaymada bir araç olduğunu öne sürdüğünden, sınırları da karışıktır. Hakikati yayma görevine katılan herkes ipso facto yandaş sayılır. Bu nedenle üyeler hakkında,*

³³¹ Debus, *a.g.e.*, 217; "Ey Demokrasi! Senin Namına Ne Kanunlar Yapılıyor", **SR**, II, 1949, 357–365.

³³² Esther Debus, *a.g.e.*, 218; Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, 240.

³³³ Gün, *a.g.e.*, 9.

kesin bilgi vermek olanaksızdır. Ancak 1920'lerde propaganda edilmeye başlandığı düşünülürse Bediüzzaman'ın radikal görüşlerinin Türkiye'de geniş bir yandaş kitlesine ulaştığı açıktır"³³⁴. Mardin, Nurculuk hadisesi için 1920'leri işaret etmektedir. Nurculukta, hakikatin peşinde olma-Kuran- kadar şahsiyetin de-Said Nursi-etkileri de tabii ki görmezden gelinemez.

Said Nursi'nin, dini ve özellikle hadis konusunda geniş bilgisi vardı. Bütün hayali, Van'da Medretü'z Zehra adını verdiği okul projesini gerçekleştirmektir. İttihat Terakki'ye yaklaşmaya çalıştı, Volkan gazetesinde yazılar yazdı. Okul projesi için, Sultan Reşad'dan bir miktar fon sağlasa da, Balkan Savaşları ve I. Dünya savaşının araya girmesiyle bu projesi yarım kaldı³³⁵.

Said Nursi, Trablusgarp'a gitmiş, Türkiye'ye dönüşünde Bitlis savunmasına katılmıştır. Darü'l Hikmeti İslâmiye'de görev aldı, burada Jön Türkleri fikirleri dolayısıyla eleştirdi. Sonra Şeyh Said isyanına katılmakla suçlanarak, İstiklal Mahkemesi tarafından sürgün cezasına çarptırıldı. Nur talebelerinin artması üzerine Eskişehir'de tutuklandı (1934). Daha sonra siyasi amaçlı dernek kurma suçundan, yirmi ay hapis cezası aldı; DP'nin genel affından sonra serbest bırakıldı (1950)³³⁶. Bu sürece kadar, "nur halkası" genişlemiş, Said Nursi "üstad" konumuna yükselmiştir.

Said Nursi'ye olan ilgi, her ne kadar ölümünden sonra artsa da, yaşarken "İslâmcı" kesimin dikkatini çekmiştir. Eşref Edib, Said Nursi hakkında üç kitap yayınlamıştır. Bu kitaplarda, Said Nursi'ye ve gelişmekte olan Nurculuk davasına çok sempatik bakıldığı ortadadır. Kitabının birinde şunları yazacaktır: "*Büyük Üstadın münevver talebeleri, sevgili Üstadlarının hayatı, eserleri, mesleği, hakkında topladıkları malumatı biz derledik, düzenledik bu eser vücuda geldi*",³³⁷. Eşref Edib, Said Nursi'yle önceden tanışmış, onu yakından tanımaktadır. Ve bu yakınlığı şöyle aktarır : "*Üstadla tanışmamız kırk seneyi geçti. O zamanlar idarehaneye (Sebilürreşad) gelir. Akifler, Naimler, Feridler, İzmirliyle birlikte saatlerce tatlı tatlı musahabelerde bulunurduk. Üstad kendine mahsus şivesiyle yüksek ilmi meselelerden konuşur, onun*

³³⁴ CA, II, 389.

³³⁵ CA, II, 388.

³³⁶ CA, II, 388.

³³⁷ Eşref Edib, *Risalei Nur Müellifi Bediüzzâman Said Nur/Hayatı-Eserleri-Mesleği*, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1952, s.ny.

*konuşmasındaki celadet ve şehamet bizi de heyecanlandırır. Harikulade fitri bir zeka, ilahi bir mevhibe*³³⁸.

Ayrıca fikirleri konusunda müşterek tarafları oldukça fazladır. Her ikisi de komünizme ve masonluğa karşı cephe almış, İslâmın birinci düşmanı olarak değerlendirmişlerdir. Zaten Said Nursi'nin Kuran, İslâm birliği, Risalei Nur hakkında yazdığı yazılarda Sebilürreşad da yayınlanmaktadır.

Eşref Edib'in, ilgisi şu satırlarda daha belirgin olacaktır: “*Üstat Said Nur, çok yüksek bir zeka ve irfan sahibi... İmandan ibaret bir varlık... Müminler için bir iman ve irfan mektebine ihtiyaç duymuş. Kalbleri dalalet eşkiyasının taarruzlarından koruyacak bir üniversite... Bunu gönüller üzerine kurmuş. Temelleri dünyalar durdukça yıkılmasın, sapsağlam yaşasın diye. Derslerini vermiş, kenara çekilmiş. Artık bu mektebi müminler kendi kendine idare etsinler diye, demiş. Ne ücret, ne unvan, ne paye, ne tekaüdiye, ne heykel!... Hiçbir şey istemiyor. Vazifesini yapan bir muallim bir profesör gibi kalbi neşe ile dolu olarak eceli mev'udunu bekliyor*³³⁹”. Çünkü Eşref Edib göre, kalbi sahabi kadar imanla dolu olan birinin, hedefini Kuran ve İman'la perçinleyerek kökü dışarıda olan beynelmilel müesseselere-Masonluk-Formasonluk-karşı olan mücadelesini anlamak ve takdir etmek gerekmektedir³⁴⁰. Eşref Edib'e göre bu davayı bu kadar büyüten devrisabık hükümetlerdir, üstüne fazla düşüldüğü için, bu dava büyümüş önüne geçilemez bir hâl almış, irtica ile damgalama çabaları ve Said Nursi'ye verilen hapisler sadece bu davanın şöhretini artırmaktan başka bir yapmamıştır³⁴¹.

Mezkûr kitabın ilerleyen bölümlerinde, Said Nursi'nin serencamı anlatılarak, risalelerinden alıntılar yapılarak ve üstadın mahkemelerdeki müdafaalarına yer verilecektir.

İlerleyen dönemlerde, Said Nursi ve Nurculuk üzerine kaleme aldığı kitaba, 1952 yılında yazmış olduğu kitaptaki giriş bölümünü koymuş, üzerinde çok az oynamalar yaparak yayımlamıştır (1963). Bu kitabın, sadece baştaki iki paragrafı sonradan

³³⁸ Eşref Edib, *a.g.e.*, 10-11.

³³⁹ Eşref Edib, *a.g.e.*, 9.

³⁴⁰ Eşref Edib, *a.g.e.*, 11.

³⁴¹ Eşref Edib, *a.g.e.*, 5.

yazılmış, metin içinde oynamalarda, Said Nursi'nin ölümünden sonra yazıldığı içindir. Bunu da, ölümünden sonra yazıldığını belirten ibarelerden anlıyoruz.

Eşref Edib, bu eseri neden kaleme aldığını şöyle açıklar: “*Bu nadide ve kıymetli varlığın şahsiyetini, meslekini, eserini, tetkik ve tahlil etmek, üzerinde uzun uzadıya muhtelif noktalardan işlemek, teşhisine çalışmak, ilmî ve içtimaî bir vazifedir. Vefatının üçüncü ramazanı olmak itibariyle bu hususta ilmî bir tahlil ve tenkid de bulunmayı münasip gördüm*”³⁴².

Yine bir önceki kitapta olduğu gibi, kitabın sonuna Risale-i Nurlar hakkında zararlı olmadığı konusunda, Diyanet Reisliği, Emniyet Umum Müdürlüğünün, Milli savunma Bakanlığının, çeşitli mahkemelerin kararları konulmuştur. Eşref Edib, iki yıl sonra da, “Risale-i Nur Muarızı Yazarların İsnadları Hakkında İlmi Bir Tahlil” kitabını yayınlacaktır.

G.) KARA KİTAP, KARA TALİH VE UZUN BİR ÖMRÜN SONU

Eşref Edib, 1966 yılında Sebilürreşad'ın yayımına son vermesiyle, Bugün (1967–1969) gazetesinde yazılar kaleme aldı. 1967 yılında yayınladığı, *Kara Kitap* yüzünden 163. Maddeye dayanılarak mahkemeye verildi (1969), daha sonra beraat etti.

Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad yazıları dışında *Tevhid-i Efkar*, *Yeni Sabah*, *Millet*, *Diyanet*, *Yeni Asya* gazete ve mecmularda yazılar yazdı. Daha ziyade halkın anlayışını esas alan, edebi endişe taşımayan bir üslup kullandı. Hadiselerin içinde yer almasından dolayı yazılarında vesikalara dayanmayı benimsemiştir³⁴³. Eşref Edib, ömrünün sonlarına doğru iyice yorgun düşerek, 15 Aralık 1971'de vefat etmiştir. Edirnekapı şehitliğine defnedilmiştir. Böylelikle Türk Basın Tarihinden bir yıldız daha kaymış olacaktır. Yeni Asya gazetesi bu haberi birinci sayfadan duyurmuş³⁴⁴, mezkûr

³⁴² Eşref Edib, *Bediüzzaman Said Nur ve Nurculuk/Tenkid ve Tahlil*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1963, 3.

³⁴³ Y. Serdar Çınar, “Eşref Edip Fergan”, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi/Devirler-İsimler-Eserler-Terimler**, III, Dergah yay., İstanbul 1979, 193.

³⁴⁴ Yeni Asya Gazetesi, 15 Aralık 1971, S.650.

gazetede Mahir İz “Eşref Edib Fergan” başlıklı bir yazı kaleme almış, bir hatırasını anlatmıştır³⁴⁵.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

D) EŞREF EDİB’İN YAZDIKLARI, HAKKINDA YAZILANLAR

A) KİTAPLARI

- 1- Eşref Edib. *Mehmed Âkif Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, (2 cilt 1938–1939), daha sonra ilaveli tek cilt II. baskı, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1960.
- 2- Eşref Edib, *İnkılâb Karşısında Âkif-Fikret/Gençlik-Tancılar/Kurtuluş Harbinin İman Kaynağı İstiklâl Marşı mı, Tarihî Kadim mi?*, Asarı İlmiye Kütüphanesi Yay., İstanbul 1940.
- 3- Eşref Edib, *Misyoner ve Müşteriklerin Yazdıkları İslâm Ansiklopedisi’nin İlmi Mahiyeti*, İstanbul 1941.
- 4- Eşref Edib. *Penbe Kitap/Tevfik Fikreti Beş Cepheden Kırk Muharririn Tenkitleri*, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1943.
- 5- Eşref Edib, *Çocuklarımıza Din Kitabı* (4 Kitap, 1944-1945)
- 6- Eşref Edib. *Risalei Nur Müellifi Bediüzzâman Said Nur/Hayatı-Eserleri-Mesleği*, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1952.
- 7- Eşref Edib, *Kur’an Garb Mütefekkirlerine göre Kur’anın Azamet ve İhtişamı Hakkında Dünya Mütefekkirlerinin Şehadetleri*, II. Baskı, Şebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1957.
- 8- Eşref Edib, *Bediüzzaman Said Nur ve Nurculuk/Tenkid ve Tahlil*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1963.
- 9- Eşref Edib, *Risâle-i Nur Muarrızı Yazarların İsnadları Hakkında İlmi Bir Tahlil*, İstanbul 1965.
- 10- Eşref Edib, *Kara Kitap/Milleti Nasıl Aldattılar? Mukaddesata Nasıl Saldırdılar?*, İstanbul 1967.

³⁴⁵ Mahir İz, Eşref Edip Fergan, Yeni Asya Gazetesi, 23 Aralık 1971, S.658.

Ayrıca, Mevâiz (Manastırlı İsmail Hakkı'nın vaazları), Mevâiz (Urfalı Mahmud Kamil'in Vaazları), Hac rehberi (A. Ulvi ve Mehmed Âkif'le), Din Reformcular (Haz. Eşref Edib, diğerleri A. F. Başgil, N. Topçu, İ. Hami Danişmend, M. R. Ogan) gibi eserlerin hazırlanmasında katkıda bulunmuştur. Kadir Mısırlıoğlu'nun kendisinden naklettiğine göre, hilafet ilgasının tartışmaları sırasında Karahisar Mebusu Hoca Şükrü Efendi Adı ile "Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi" (Ankara, 1339, s.28) başlıklı muhalif risaleyi Eşref Edib kaleme almış, Hoca Şükrünün milletvekilliği dokunulmazlığından istifade maksadıyla onun adı ile yayımlanmıştır.

B) EŞREF EDİB'İN İSLÂM-TÜRK ANSİKLOPEDİSİ (MUHİTÜLMAARİF) MECMUASINDAKİ YAZILARI

1-Eşref Edib, *İslâm Ansiklopedisi/Misyoner ve Müsteşriklerin Yazdıkları İslâm Ansiklopedisinin İlmî ve İslâmî Mahiyeti*, 24 Kanunisanı 1941, I, S.7, s.3-4.

2-Eşref Edib, *Bir Tecavüzün İç Yüzü*, 9 Mayıs 1941, I, S.13, s.1-4.

3-Eşref Edib, *Lüzumsuz Bir Münakaşa*, 18 Nisan 1941, I, S.12, s.2.

4-Eşref Edib, *İlmî Mesaiye Düşmanlık Zihniyeti, İlmî Muhit İçinde Bu Zavallı Nasıl Yaşayabilir?*, 14 Ağustos 1941, I, S.17, s.3-4.

5-Eşref Edib, *İki Zihniyet: Müsteşrik ve Misyoner Zihniyeti-Hakikî İlim Zihniyeti/Muhterem Cumhuriyet Gazetesine*, 30 Temmuz 1942, I, S.39, s.2-3.

6-Eşref Edib, *İsmail Habib'in Cephesi: Müsteşrik ve Misyoner Zihniyetinin Yayılışı*, 30 Ağustos 1942, I, S.42, s.2-3.

7-Eşref Edib, *İsmail Habib'in Cephesi: Müsteşrik ve Misyoner Zihniyeti Bozguncu ve yıkıcı bir zihniyettir/Bunu Yürütmek İsteyenlerle Davamız Var*, 15 Eylül 1942, I, S. 42, s.2-4.

- 8-Eşref Edib, *Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı İzmirli*, Kânunusani 1945, II, S.53–54, s.2
- 9-Eşref Edib, *Meşhur İslâm Seyyahı Abdürreşid İbrahim Efendi*, Kânunusani 1945, II, S.53–54, s.3.
- 10-Eşref Edib, *Dinî, Felsefî Musahabler Muharriri Merhum Ferit Bey*, Kânunusani 1945, II, S.53–54, s.4–6.
- 11-Eşref Edib, *Rahmetli Üstat İsmail Hakkı İzmirli*, 1946, II, S.63–64, s.2–3.
- 12-Eşref Edib, *Çocuklarımıza Din Kitabı*, c.II, S.63–64, s.5–6.
- 13-Eşref Edib, *Çocuklarımız Din Kitabı/Hakkında Teveccüh ve İltifatlar*, 1947, II, S.68, s.12–13.
- 14-Eşref Edib, *Medeni Dünyada Din Hürriyeti ve Din Tedrisatı/Sayın Hamdullah Suphi Tanrıövere*, Nisan 1947, II, S.69, s. 5–10.
- 15-Eşref Edib, *Müslümanlığın Yaşattığı Demokrasi*, Mayıs 1947, II, S.70, s.15–16.
- 16-Eşref Edib, *Bu Şartlarla Din Mektepleri Açılmaz*, Temmuz 1947, II, S.74, s.11–15.
- 17-Eşref Edib, *Doktor Adnan Bey'e Göre Yaltkaya*, Ağustos 1947, II, S.76, s.8–12.
- 18-Eşref Edib, *Müslüman Milletler Arasında İslâm Kongresi/İstanbul Milletvekili Üstad Hamdullah Suphi Tanrıöver'e*, Ağustos 1947, II, S.77, s.7–8–15.
- 19-Eşref Edib, *Türkleri Hıristiyanlaştırma Faaliyeti/Buna Karşı Teşkilatlanma Zarureti*, Eylül 1947, II, S.78, s.10–12.
- 20-Eşref Edib, *Garb İçinde Erimek Felaketi*, Eylül 1947, II, S.79, s. 9–10.
- 21-Eşref Edib, *Halk Partisinin Dini Siyaseti*, Kasım 1947, II, S.84, s.12–14–16.

22-Eşref Edib, *Müslümanların Mukaddesatına Tecavüz Eden Saygısız Bir Profesör*, Kasım 1947, II, S.85, s.7–12.

23-Eşref Edib, *Ezan Meselesi*, Kasım 1947, II, S.86, s.8–10.

24-Eşref Edib, *CHP Kurultayı Delegelerine*, Kasım 1947, II, S.86, s.15–16.

25-Eşref Edib(konuşan), *Hazreti Âdem'in Hilki Hakkında/Diyanet Reisi Profesör A. Hamdi Akseki ile Bir Konuşma*, Aralık 1947, II, S.87, s.2–4.

26-Eşref Edib, *Dini İrfan Müesseselerini Nasıl Yıkıldılar/Muhterem Üstad Hamdullah Suphi Tanrıöver'e*, Aralık 1947, II, S.87, s.7–11.

27-Eşref Edib, *Halk Partisi Müfritlerinin Din Aleyhtarlığı*, Aralık 1947, II, S.89, s.5–12.

28-Eşref Edib (Konuşan), *Dini Mecmua ve Gazetelerin Fetva Verişleri ve Taşkın Münakaşaları Hakkında/Diyanet Reisi Profesör Ahmed Hamdi Akseki İle bir Konuşma*, Aralık 1947, II, S.90, s.2–16.

29-Eşref Edib, *Halk Partisi Başmuharriri Nihad Erim ve Demokrat Parti Başmuharriri Fuat Köprülü Üstamlara*, Aralık 1947, II, S.90, s.16.

30-Eşref Edib (Konuşan), *Rafizilik, Batınlık, Alevilik Hakkında Diyanet Reisi ile Mülakat*, Ocak 1948, II, S.91, s.2–5.

31-Eşref Edib, *Açık Mektup/Demokrat Parti Reisi Muhterem Celal Bayar'a*, Ocak 1948, II, S.92, s.16.

32-Eşref Edib, *Farmasonlar Tekrar Mücadele Sahnesine Çıkıyor/Manevi Müdafaya Hazırlanmalı*, Şubat 1948, S.94, s.2–5.

33-Eşref Edib, *İlmî ve Tarihî Tetkikler: Türkiye'de Dönmelik Tarihçesi I*, Şubat 1948, II, S.95, s.6–8.

34-Eşref Edib, *Dünya İslâm Kongresi*, Şubat 1948, II, S.96, s.2–3.

35-Eşref Edib, *İlmî ve Tarihî Tetkikler: Türkiye’de Dönmelik Tarihçesi II*, Şubat 1948, II, S. 96, s.11–13–16.

36-Eşref Edib, *Mekteplerde Din Tedrisi Hürriyeti/Geçirdiği Safhalar ve Bu Hususta Halk Partisi Arasındaki Cereyanlar*, Mart 1948, II, S.97, s. 2–3–6–9.

37-Eşref Edib, *İlmî ve Tarihî Tetkikler: Türkiye’de Dönmelik Tarihçesi III*, Mart 1948 II, S.97, s.15–16.

38-Eşref Edib, *İlmî ve Tarihî Tetkikler: Türkiye’de Dönmelik Tarihçesi IV*, Mart 1948, II, S.98, s.14.

39-Eşref Edib, *İlmî ve Tarihî Tetkikler: Türkiye’de Dönmelik Tarihçesi V*, Nisan 1948, II, S.99, s.14–15.

C) HAKKINDAKİ ANSİKLOPEDİ MADDELERİ VE TEZLER

1) Ansiklopedi Maddeleri

Ana Britannica, “Eşref Edib Fergan”, Hürriyet Ofset Matbaacılık, İstanbul, XII, s.154.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, “Eşref Edip”, Milliyet Gazetecilik, İstanbul, XVIII, s.3853–3854.

Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi, “Eşref Edib Fergan”, V, s.3176.

Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamaları Ansiklopedisi, “Eşref Edib”, IV, I.baskı, Ankara 2006, s.1346–1347. (Haz. İhsan Işık)

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi/Devirler-İsimler-Eserler-Terimler, "Eşref Edip Fergan" III, Dergah yay., İstanbul 1979, s.193-194.(yaz. Y. Serdar Çınar)

Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, II, 5.baskı, Cem yay., İstanbul 1990, s.500. (Haz. Atilla Özkırımlı)

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, “Eşref Edib Fergan”, XI, İstanbul 1995, s.473–474. (yaz. Sadık Albayrak)

Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi, “Eşref Edib (Fergan)”, II, Elvan yay., Ankara 2004, s.742-743. (haz. İhsan Işık)

Edebiyatımızda İsimler ve Terimler, 5.baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s.255. (Haz. Arslan Tekin)

2) Tezler³⁴⁶

Mehmet Çındır (Haz.), *Eşref Edip'in Hayatı ve Beş Makalesinin Transkribesi*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Lisans Tezi, Tezi veren: Doç. Dr. Mehmet Bayraktar, Ankara 1988, 56 sayfa.

Tuğba Kamat (Haz.), *Eşref Edip'in Hayatı ve Eserleri*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü, Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ali Yılmaz, Ankara 2009, 70 sayfa.

³⁴⁶ Yapılan bu çalışmalarda Çındır'ın tezi Eşref Edib hakkında sathi bilgiler verirken, Kamat'ın çalışması daha teferruatlıdır.

SONUÇ

Eşref Edib, uzun ömründe birçok şeye şahit olmuş, bir aydına yakışır şekilde asla pes etmeden yoluna devam etmiştir. Arkasında bıraktığı Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, İslam-Türk Ansiklopedisi ve mecmuası mirası onu hatırlatmaya fazlasıyla yetmektedir. Onun tek derdi vardır: Fikir. Yaşı ilerlemiş olsa dahi yazmak O'nun için bir vuslat olmuştur adeta.

Eşref Edib, fikri yaşamı boyunca İslamcı çizgisinden asla taviz vermemiştir. O İslam'ın gücüne inanmış, bu gücü yaymak için elinden geleni yapmıştır. Bu anlamda fikir adamı olarak pratik yönü de oldukça fazladır. Şartlar onu bazen yes'e düşürse de hep dik durmuş, asla kimseye eğilmemiştir. Ön planda olma gayesi olmamış, geri planda kalmak da onu korkutmamıştır.

Eşref Edib, Uzun ömründe meşrutiyet ve cumhuriyet dönemlerini yaşamış, sıkıntılı dönemlerde İslâmıcı fikrin bayraktarlığını yapmış, İstiklâl Mahkemelerinde yargılanmış, çıkardığı dergiler zaman zaman dönem iktidarları tarafından kapatılmış, ama bütün olumsuzluklara rağmen onu asla yıldırmamıştır. Sırat-ı Müstakimle başlayan yayın serüveni, Sebilürreşad, İslâm-Türk Ansiklopedisi ile devam etmiştir. Asarı ilmiye kütüphanesi yayınlarını kurarak da, çeşitli ilim adamlarının kitaplarını neşretmiştir.

Aynı zaman da matbuat hayatına kitapları ile dâhil olan Eşref Edib, özellikle Said Nursi ve Nurculuk üstüne eğilmiş, bu konuda teferruatlı kitaplar yayınlamıştır. Her ne kadar günümüz fikir hayatında üzerinde fazla durulmasa da yazdığı kitaplar hâlâ ehemmiyetini korumaktadır. Eşref Edib'in İslâmıcı muhit tarafından fazla üzerinde durulmaması bu noktada şaşırtıcı bir durumdur.

Eşref Edib'in özellikle Milli Mücadele yıllarında yaşadıkları, Mehmed Akif'le olan mücadeleleri, düşman işgaline karşılık halkla omuz omuza olmalarını hakkında çok fazla şeyin söylenebileceğini bir daha kanıtlar niteliktedir.

Ömrünün sonuna kadar yazı hayatından ayrılmayan Eşref Edib, Vatan gazetesi yazarı Ahmet Emin Yalman ile girdiği münakaşalardan dolayı, 1952'de Yalman'a düzenlenen suikastta iki ay tutuklu kalmıştır. Hadiseyi gerçekleştiren Hüseyin Üzmez'in yakalanmasıyla bu davadan beraat etmiştir.

Eşref Edib, 1967'de yayınladığı Kara Kitap dolayısıyla da mahkemeye verilmiş, daha sonra ise beraat etmiştir.

Türk basın ve fikir tarihine büyük katkıları olan Eşref Edib, uzun yaşamında kalemle olan mücadelesini asla bırakmamış, istikrarlı bir şekilde yoluna devam etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

A- Kitaplar

BENNINGSEN, Alexander, *Tarihte ve Bugün Türkçülük ve İslâmcılık*, (Çev. Yasin Ceylan), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Asya Afrika Araştırmaları grubu Yay., Ankara 1987.

DEBUS, Esther, *Sebilürreşâd/Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (Çev. Atilla Dirim), Libra Yay., I. Baskı, İstanbul 2009.

CEYHAN, Abdullah, *Sırat-ı Müstakîm ve Sebilürreşad Mecmuaları Firhisti*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 199.

ÇAĞLAYAN, Selin, *Müslüman Kardeşler'den Yeni Osmanlılar'a İslamcılık*, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara 2010.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995.

Eşref Edib, *İnkılâb Karşısında Âkif-Fikret/Gençlik-Tancılar/Kurtuluş Harbinin İman Kaynağı İstiklâl Marşı mı, Tarihî Kadim mi?*, Asarı İlmiye Kütüphanesi Yay., İstanbul 1940.

Eşref Edib, *Penbe Kitap/Tevfik Fikreti Beş Cepheden Kırk Muharririn Tenkitleri*, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1943.

Eşref Edib, *Mehmed Âkif Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Sebilürreşad Neşriyatı, II. Baskı İstanbul 1960.

Eşref Edib, *Risalei Nur Müellifi Bediüzzâman Said Nur/Hayatı-Eserleri-Mesleği*, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1952.

Eşref Edib, *Bediüzzaman Said Nur ve Nurculuk/Tenkid ve Tahlil*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1963.

GÜNAYDIN, Yusuf Turan, *Mehmet Âkif'in Mektupları*, Ebabil Yay., Ankara 2009.

GÜN, Fahrettin, *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din, Siyaset ve Lâiklik (1948-1954)*, Beyan Yay., İstanbul 2001.

GÜN, Fahrettin (Haz.), *Eşref Edib (Fergan) İstiklâl Mahkemelerinde/Sebilürreşad'ın Romanı*, Beyan Yay., İstanbul 2002.

GÜN, Fahrettin (Haz.), *Eşref Edib (Fergan)/CHP ve Din (1948-1960)*, Beyan Yay., İstanbul 2005.

GÜNDÜZ, Mustafa, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları/İçtihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yay., Ankara 2007.

HAYTA, Necdet-Uğur ÜNAL, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri/XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar*, Gazi Kitabevi, Ankara 2003.

KARABEKİR, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*, (Yay. haz. Faruk ve Emel Özerengin), İstanbul 1982.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi/Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, c.8, TTK, Ankara 1988.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi/İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, c.9, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996.

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu, 8. Baskı, Ankara 2000.

MANTRAN, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II/XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa*, (Çev. Server Tanilli), Adam Yay., İstanbul 1999.

MCCARTHY, Justin, *Osmanlı'ya Veda/İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, (Çev. Mehmet Tuncel), Etkileşim Yay., İstanbul 2006.

MCFIE, A. L, *Osmanlı'nın Son Yılları (1908–1923)*, (Çev. Damla Acar-Funda Sosyal), Kitapevi Yay., İstanbul 2003.

OLGUN, Tahir, *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*, İstanbul 1990.

ORAL, Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi/Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, 1. Kitap, Yeni Adım Matbaası, ty.

ÖZTUNA, Yılmaz, *II. Abdülhamîd/Zamânı ve Şahsiyeti*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2008.

RAMSAUR, Ernest Edmondson, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, (Çev. Nuran Yavuz), Pozitif Yay., İstanbul 2007.

SHAW, Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), c.2, E Yay., İstanbul 2000.

TUNAYA, Tarık zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)/Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, 1. Kitap, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2001.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasî hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2004.

TUNAYA, Tarık Zafer, *İslâmcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2. Baskı, İstanbul 2007.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *Siyasi Bir İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 1991.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *Cemaleddin Afgani*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1994.

B- Makaleler

ALBAYRAK, Sadık. “Eşref Edip Fergan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.11, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1995. s.473-474.

ARABACI, Caner. “Eşref Edib Fergan ve Sebülürreşad Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce/İslamcılık*, c.6, I.Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2004, s.96-128.

BERKES, Niyazi. “Yeni İslamcılık”, *Yurt ve Dünya*, c.II, S.8, Ağustos 1941, s.133-121.

ÇINAR, Y. Serdar, “Eşref Edip Fergan” Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi/Devirler-İsimler-Eserler-Terimler, III, Dergah yay., İstanbul 1979, s.193-194

CUMHURİYET ANSİKLOPEDİSİ, (Yay. Haz. Hasan Ersel-Ahmet Kuyaş-Ahmet Oktay-Mete Tunçay), (1941–1960), II, YKY, İstanbul 2002.

KANSU, Aykut. “Dünden Bugüne 1908 Devrimi”, *Toplumsal Tarih*, Temmuz 1995, S.55, s.4-12.

KARA, İsmail. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*,c.5, İletişim Yay., İstanbul 1985, s.1405-1420.

KODAMAN, Bayram II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914), *Türkler Ansiklopedisi*, c.13, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 165-192.

MARDİN, Şerif, “İslâmcılık” Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, c.5, İletişim Yay., İstanbul 1985, s.1400-1404.

SEÇKİN, Recai. “Ebululâ Mardin ve Eserleri (1880–1957)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c.13, S.2, s.180–189.

IŞIK, İhsan. “Eşref Edib”, *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, c. 4, I.Baskı, Ankara 2006, s.1346–1347.

TANÖR, Bülent , “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yay., İstanbul 1985, s.10-26.

C-Tezler

ALTINPARMAK, Sırrı. *İkinci Meşrutiyette İslâmcılık Cereyanı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1977.

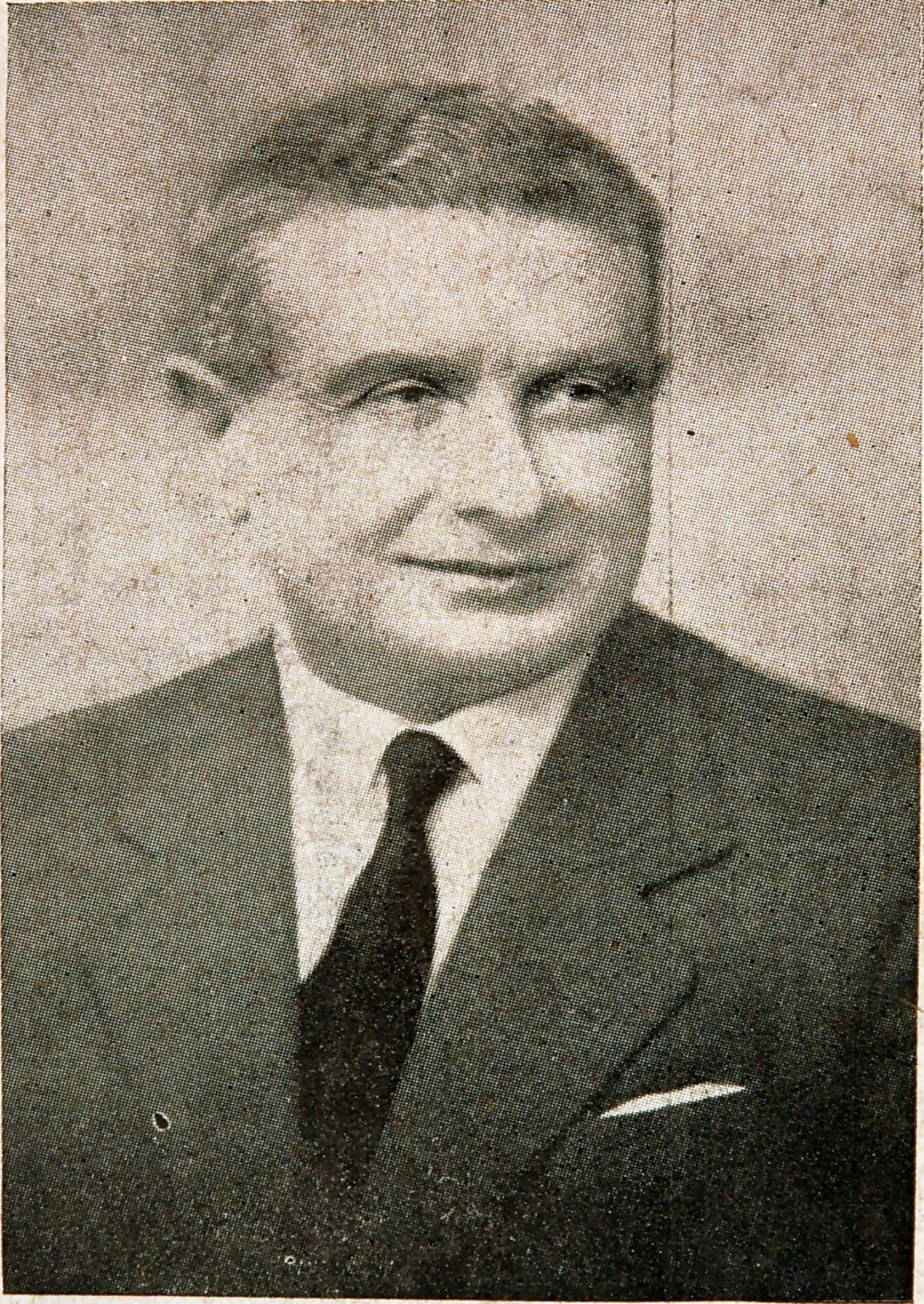
DEDE, İsmail, *Sebilürreşad Dergisi’nde Medrese Öğrencilerinin Medreseyi Değerlendirmeleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, YLT, Çanakkale 2006

GÜL, Adnan, *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Dergisine Göre Batılılaşma Problemi*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

ÖZGEÇMİŞ

İsmail Çakmak, 1984 yılında Sivas/Gürün ilçesinde doğdu. Gürün’de başladığı eğitim hayatına, İstanbul ve Kırıkkale’de devam etti. Kırıkkale lisesini bitirdi (2001). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih bölümünden mezun oldu (2007). Kayseri Belediyesine hazırlanan “Kayseri Ansiklopedisi’nde” yayın sekreteri olarak çalıştı. Çeşitli dergilerde yazıları yayınlandı.

EKLER

Eşref Edib

**EŞREF EDİB'İN İSLAM-TÜRK ANSİKLOPEDİSİ MECMUASINDAKİ BİR
RESMİ**

Program dün Erim'e verildi

Yüksek Askerî Şûra çalışmalarına devam ediyor

ANKARA (A.A.) — Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç'ın başkanlığında dün de çalışmalarına devam eden yüksek askerî şûra, kurulması düşünülen askerî danıştay'la alakalı kanun tasarısını ele almıştır.

Anadolu Ajansı muhabirinin aldığı bilgiye göre, Türk Silahlı Kuvvetlerini alâkelandırın ve zamanında çıkması gereken diğer bazı mevzuları da görüşmekte olan yüksek askerî şûra toplantısı, 16 Aralık Perşembe günü sona erecektir.

Yüksek askerî şûra ilk toplantısını önceki gün yapmıştı.

ANKARA (A.A.) — İkinci Erim hükümetinin program taslağını hazırlamakla vazifelendirilen komisyon, çalışmalarını dün tamamlamıştır.

16 Aralık 1971 perşembe günü TBMM'de okunacak olan program taslağını hazırlamakta olan komisyon, önceki gece geç saatlere kadar çalışmış, dün de Tarım Bakanlığında toplanmıştır. Hükümet programı taslağı dün öğleden sonra Başbakan Nihat Erim'e sunulmuştur.

Hükümet programını hazırlayan komisyonda Devlet Bakanları Ali İhsan Gögüş ve Prof. İhan Öztrak, Adalet Bakanı (Devamı Sayfa 7. S. 7 de)

Almanya'daki grev ve lokavt sona erdi

ANKARA (THA.) — Çalışma Bakanı Ali Rıza Uzuner, Federal Almanya'da Metal İşkolundaki grev ve lokavtın anlaşmayla neticelendirildiğini bildirmiş, yeni sözleşmenin sağladığı zamdan yaklaşık olarak 200 bin Türk işçisinin faydalanacağını açıklamıştır.

Çalışma Bakanı Ali Rıza U-
(Baştarafı S. 5. de)

Eşref Edip vefat etti

Babıâli'nin en eski ve en usta gazetecilerinden Eşref Edip Feriğün önceki gece 85 yaşında olduğu halde vefat etmiştir.

Türk basınına yarım asır hizmet eden Eşref Edip Bey hayatı boyunca bir bir mücadele adamı olmuş bu arada Sebülürreşad mecmuasını tek başına çıkarıp yürütmüştü...

Çeşitli gazetelerde neşredilmiş, binlerce makalesi ve ciltlerle kitapları; hak bildiği ve inandığı yolda bir ömür tükettiğinin delili olarak arkasında bıraktığı en kıymetli şeylerdir.

Cenazesi bugün öğle namazını müteakip Fatih Camii şerifinden kaldırılacaktır.

Dış ticaret

YENİ ASYA GAZETESİ'NDE EŞREF EDİB'İN VEFAT HABERİ [15 Aralık
1971, S.650]

EŞREF EDİB'İN NAAŞI ELLER ÜSTÜNDE [16 ARALIK 1971]

...türelim ve süratle çıkarıl-
...masına çalışılm.

Eşref Edib

(Başarabı 1. sayfa)

...nün sahibi Eşref Edib Fergan'ın
...cenâzesi dün Fatih Camiinde ki-
...lınan öğle namâzını müteakkip
...kaldırılarak Sakız Ağacı Şehid-
...liğine defnedilmiştir.

Bütün hayatı İslâm dâvası uğ-
...runda mücadele ile geçen mer-
...hum Eşref Edib Bey Türk basını-
...na yarım asırdan fazla bir zama
...hizmet etmiş, çeşitli dergi mec-
...mua ve gazetelerde usta ve ce-
...sur kalemîyle yazılar yazmıştır.

İstiklâl Marşımızın şairi mer-
...hum Mehmed Akif Ersoy'un ya-
...kın dostu olan Eşref Edib Bey'in
...neşredilmiş bir çok kıymetli e-
...serleri vardır.

Bir müddetten beri rahatsız bu
...lunan Eşref Edib Bey doksan ya-
...şında bulunuyordu.

...ve İsviçre
...vertibi dövi
...ve ne nisbe
...dir. Bu du
...için henüz
...edilmemiş.
...larda da b
...mıştır. Me
...larla dövi
...halen me
...devam olu
...Devallüs
...yon nisbet
...lirasının t
...ritesinin
...şimdilik t
...yoktur.

Ancak.
...şikliği do
...linde ola
...lirasının
...nin artım
...Durum
...gece gün
...kindan t
...DOLAI
...ANLA
...DÜNY
...PARİS
...vâliie ed

...evalüas
...na yol
...nlemek
...gmasına
...sadi ve
...devam

...eteği

Mahir
İZ

Eşref Edip Fergan

KAYBOLAN kaymetlerin arkasından yazılan mersiyeler, fazilet örneğini gelecek nesle göstermek içindir. İnsanın insan olarak birçok eksikleri, olgunlaşmamış tarafları, herkeşe benzemeyen hususiyetleri olabilir. İn san oğlu nedense hemsininin önce eksik taraflarını, şahsî hüviyetini görür ve inceler. Hükümünü de ona göre verip geçer.

KAYBOLAN kaymetlerin arkasından yazılan mersiyeler, fazilet örneğini gelecek nesle göstermek içindir. İnsanın insan olarak birçok eksikleri, olgunlaşmamış tarafları, herkeşe benzemeyen hususiyetleri olabilir. İn san oğlu nedense hemsininin önce eksik taraflarını, şahsî hüviyetini görür ve inceler. Hükümünü de ona göre verip geçer.

Halbuki cemiyet hayatında bir insanın bakılacak, tabii edilecek, işlenip ortaya konulacak tarafı, işidir. Cemiyete olan faydasıdır. Herkesde, normal beşerî münasebetlerde, dergâhın istediği kemâlî aramak, hele asrımızda neticesiz bir yorgunluktur. Her devrin kendine mahsus bir seli vardır. Çörçöpü kolaylıkla, dahil budaklı kütükleri güçlüğüle sürtükler, Hayat felsefesini sosyologlara bırakalım. Biz bugünkü kayıplarımızı belli iş karakteri- ne örnek olur düşüncesi ile tabii etmeye çalışalım.

Herkes, cemiyet hayatında haz- ır olduğu kabiliyeti meydana ko- yunca bilinir.

Eşref Edip Bey hemen bir a- sıra yakışan ömrünün altmış yılını, kanaatine, inancına ter- cümân olan kalemi ile geçirmiştir. Ne yorulmuş, ne bükmiş, ne de üzücü ve ezici hâdiseler onu yolundan alakoyuştur.

Genç yaşında dâba hukuk mektebine devam ederken devrinin âlimleri arasında tanınmış olan büyüklerin meclisine devam eder, derslerinde, vaazlarında bu- lunur, notlar alır, istikbaldeki tasavvurlarına inkişaf zemini hazırlar.

KUDSİ HİZMET

MEŞRUTİYETİ müte- akip Hukuk Fakültesi profesörlerinden EBÜL ULÂ MAR- DİNİ Beyin yazı ailesi başkan- lığında Kandilli Rasathanesi Müdürü, yüksek matematik profesörü HOCA FATİN EPENDİ, BEREKETZÂDE İSMAIL HAK- KI BEY, Ayasofya Kürsi Şeyhi Reîsü'l ülema ve sonradan ayan azâbı olan Manastırî İSMAIL HAKKI EPENDİ, İzmirli İy- MÂİL HAKKI BEY ve sair Mah- met Akif Bey ve emsâlî güzide ve mümtaz âlimlerimizde tesis etmiş GİRAT-I MÜSTAKİM mecmuasını çıkardı. Bir müd- det sonra dâba zengin kadre ile

GENÇ YAŞINDA DAHA HUKUK MEKTEBİNE DEVAM EDERKEN DEVRİNİN ÂLİMİ ERİ ARA- SINDA İFANINMIŞ OLAN BÜYÜK ERİN MEC- LISİNE DEVAM EDER, DERSLERİNDE, VAAZ- LARINDA BULUNUR, NOTLAR ALIR, İSTİK- BALDEKİ TASAVVURLARINA İNKİŞAF ZEMİ- Nİ HAZIRLADI.

BİR HATIRA

ARAMIZDA şöyle küçük bir hatıra vardır: Sekiz on sene evvel kıymetli muharrir ve şairlerimizden İSMAIL HAMİ DANİŞMEN Bey (Kur'an-ı Kerimde Türkçe Kelimeler) başlıklı bir yazı neşretmişti. Ben bu yazıya bir cevap verilmesini merhum üstad HASAN BASRİ ÇANTAY'dan rica etmiştim. O da kendisinin yazacağını fakat benim de yaz- maktığımı istedi. Ben yazarsam müstâr isim kullanacağımı söy- ledim, kabul etti.

Başka vesilelerle de yazdığım makalelerde kullandığım (AB- DULLAH SÖĞÜT) müsteariy- le kaleme aldığım cevabı SE- BİL-ÜR REŞAD'a gönderdim. Kendisinin tanıdığı ulema ara- sında böyle bir isim olmadığı için EŞREF EDİP Bey sağa so- la baş vurmuş tanıdıklarından bilgi alamamış. Nihayet BASRİ Beye gitmiş o da tebessüm ede- rek benim olduğumu söyleyince tebriklerini beyan için bize ka- dar gelmişti. Sertel'lerin gemi a- zıya aldıkları bir devirdi. Bâb- âliden geçiyordum, o zaman İ- darehane caddesi üstünde idi. Mer- hum pencerede beni görünce ça- gırdı. Başvurgumuzün kütümsen- mesi kâhına dokunmuştu. He- men önlüme bir kâğıt kalem koy- du. Sen de birşey yaz dedi, ben orada birşeyler karaladım. Yine müstâr adımı koymasını rica ettim.

Hemen hemen bir asra yak- laşmış olan hayatımın dörtte üç- ünü kalemiyle yaşamış ve her ânı ancak inancımın sarışılmaz heyecanlarıyla geçirmiştir? O ne akıcı üslûbu, o ne canlı başla bir mücadele abidesiydi... Gitti, fa- kat kubbede bütün insanınların kulaklarında ebedî akisler birak- tu. İşte asrımızın nurlu ve fe- ziyeli sahalardaki heykel-i say kendisi idi. Evlâtlarına, akrabası- na ve bütün yakınlarına, dâvâ- sına âşik dostlarına ve yeni öğ- rendiğimiz yeşeni tabii-î ruhi- miz AYHAN SONGAR karde- şimize başsağlığı dilerken CE- NÂB-İ GAFUR-UR RAHİM' den merhûma sonsuz mağfirat- ler niyaz ederiz.

SOHBET

Daniyal Aleyhis

KUDÜS-Ü ŞERİFİ işgal e- den Buhtunnassır, eline ge- çirdiği hükümdarlık imkânlarını kan- aktırmakta kullanıyor, saltanatını y- kacağımı sandığı her insanı tereddüt- süz öldürtmekten çekinmiyordu.

Bir ara kâhinlerin, kendisine:

«— Doğacak bir çocuk saltanatı- nı tehlikeye düşürecekler.» demeleri üzerine hamile kadınları yakalata- rak doğurduları çocukları daha ilk nefeslerinde öldürtmek vahşetini ir- tikâp etti.

Bunu bilen bir kadın, doğum gü- nü gelince kendini gizleyerek, dünya- ya getirdiği çocuğunu götürüp bir ormana atmayı tercih etti. Çünkü kendisini zalim Buhtunnassır görme- si halinde ölüme yüzde yüzüdü. Orman- da ise durum böyle değildi. Belki se- bepler halinde Allahü Teâlâ, bilin- medik yerden bir kurtarıcı göndere- bilir. Bu yüzden biricik yavrusu- nu götürüp ormanın ortasına b- raktı.

Allah, gözleri yaşlı annenin ha- line acunmuş ve hikmeti de böyle tea- betmiş ki, hemen oracıkta ormanı- n içinden iki arslan çıkageldi. Biri di- şî, diğeri erkek olan bu iki arslan- ın çocuğa muhafız oldular. Biri sütüm- emziriyor, diğeri de üzerindeki to- prağı yalıyor, ona sanki birer hi- metçi gibi bakıyorlardı.

BÖYLECE aradan zaman- lar geçti, kendini bilen ç- ok artık annesinin yanına gelere- yakasını zalim Buhtunnassır'ın eli- den bu şekilde kurtarmış oldu. Zate- lâhî hikmet de bu masum yavrunu kurtulmasını gerektiriyordu. Çünkü bu, artık zulüm altında inleyen in- sanlara yeni bir peygamber olaca- ktı. Nitekim çok sürmedi. Rabbimiz gönderdiği vahiyleri Cebrâil Aleyhis- selâm tebliğ etmeye başladı. Bu sa- retle Kudüs halkı yeniden bir hu- zur ve sükûna kavuşmuş oldular. Peygamberleri Hazret-i Daniyal'ın minnettarlıklarını ifade için de teb- lîğlerini yerli yerince tutmaya başla-

HÜRRİYET

— 115 —

«Nasılın, Peter?»,
«Çok iyi değilim Vitis,
bir okla vurulup yuvarlan-
mışım, sık sık zehirli...

YENİ ASYA GAZETESİNDE EŞREF EDİB'İN VEFATI ÜZERİNE MAHİR İZ'İN KALEME ALDIĞI BİR YAZI [23 Aralık 1971, S.658, s.2]